35165 Verkiezingen

Nr. 113 **VERSLAG VAN EEN COMMISSIEDEBAT**
Vastgesteld 17 november 2026

De vaste commissie voor Binnenlandse Zaken heeft op 23 september 2026 overleg gevoerd met de heer Heerma, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, over:

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 18 september 2026 inzake voorbereidingen invoering wetsvoorstel over bijstand in het stemhokje (Kamerstuk 36863, nr. 26);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 2 juli 2026 inzake inzet weerbare democratische rechtsstaat en de evaluatie van verkiezingen (Kamerstuk 29279, nr. 1063);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 20 mei 2026 inzake reactie op verzoek commissie op het artikel "Langere tijd signalen van stemmen ronselen in Gorinchem: 'Zeer zeldzaam in Nederland'" (Kamerstuk 35165, nr. 108);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 4 maart 2026 inzake verzamelbrief over verkiezingen (Kamerstuk 35165, nr. 107);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 17 februari 2026 inzake evaluatie van experiment met een nieuw stembiljet tijdens de Tweede Kamerverkiezing op 29 oktober 2025 (Kamerstuk 35165, nr. 106);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 16 februari 2026 inzake beantwoording vragen gesteld tijdens het commissiedebat Verkiezingen van 14 januari 2026 over geschilbeslechting in het verkiezingsproces (Kamerstuk 35165, nr. 105);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 11 februari 2026 inzake beleidsreactie op zbo-evaluatie van de Kiesraad (Kamerstuk 25268, nr. 247);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 13 januari 2026 inzake bestuurlijke reactie op AcICT-advies over project Abacus (Kamerstuk 35165, nr. 103);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 20 januari 2025 inzake onderzoeksrapport Doorrekening evenredig kiesstelsel met meervoudige districten en vereffeningszetels (Kamerstuk 35165, nr. 87);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 4 december 2024 inzake onderzoek en keuzes kiesstelsel en commissiedebat Verkiezingen (Kamerstuk 35165, nr. 85);**

**- de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 17 juli 2023 inzake vervolg wetsvoorstel Met één stem meer keus (Kamerstuk 36200-VII, nr. 176).**

Van dit overleg brengt de commissie bijgaand geredigeerd woordelijk verslag uit.

De voorzitter van de commissie,

Kisteman

De griffier van de commissie,

Honsbeek

**Voorzitter: Kisteman**

**Griffier: Kling**

Aanwezig zijn acht leden der Kamer, te weten: Tijs van den Brink, Clemminck, Huizenga, Kisteman, Meulenkamp, Mohandis, Schilder en Vermeer,

en de heer Heerma, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Aanvang 13.00 uur.

De **voorzitter**:

Goedemiddag allemaal. Welkom bij het commissiedebat Verkiezingen van de vaste commissie voor Binnenlandse Zaken. Een bijzonder welkom aan de mensen op de tribune en de mensen die thuis meekijken. Een bijzonder welkom aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Ook welkom aan de Kamerleden: mevrouw Schilder van de Groep Markuszower, de heer Clemminck van JA21, mevrouw Huizenga van D66, de heer Meulenkamp van de VVD, meneer Tijs van den Brink van het CDA en meneer Mohandis van PRO.

We hebben vandaag vijf minuten spreektijd per fractie. Ik stel voor om het aantal interrupties op vier te houden. Het hoeft niet extreem kort, maar houd het wel een beetje kort en bondig, zodat we, in tegenstelling tot het vorige debat dat we met hem voerden, vandaag wel een tweede termijn met de minister kunnen doen. Het woord is aan mevrouw Schilder.

Mevrouw **Schilder** (Groep Markuszower):

Voorzitter, dank. Het huidige stembiljet is een onding. Het is een gigantisch vel papier, lastig te vouwen en vreselijk om te tellen. Je kan met zo'n vel bijna een kamer behangen. Dat er een kleiner biljet komt, omarmen wij dus zeker. Maar kleiner betekent niet altijd beter. De afgelopen gemeenteraadsverkiezingen werd in elf gemeenten met het nieuwe stembiljet gewerkt. In tien van die elf gemeenten lag het percentage ongeldige stemmen hoger dan bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022. In Den Bosch ging het om 0,77%. Oftewel: 520 mensen zagen hun uitgebrachte stem niet meetellen. Dat is behoorlijk meer dan het aantal ongeldige stemmen met het oude biljet. Moet je je eens voorstellen wat het betekent als we dit landelijk invoeren. Dan gaan tienduizenden mensen voor niks naar het stemhokje. Dat kunnen we niet wegwuiven met "die mensen moeten er nog even aan wennen". Toch lezen we vooral dat de proeven positief zijn verlopen en dat een landelijke invoering in 2029 het doel is. Ik vraag de minister: welke grens hanteert hij eigenlijk? Wanneer zijn er te veel ongeldige stemmen om hiermee door te gaan?

Voorzitter. Er is nog iets opmerkelijks aan deze situatie. Wanneer iemand alleen een partij aankruist, geldt die stem als geldige stem op de lijsttrekker. Voor het

volgende experiment wil de minister hetzelfde doen wanneer iemand wel een partij kiest, maar vervolgens een kandidaatnummer dat niet bij die partij bestaat. In beide gevallen heeft de kiezer niet de lijsttrekker gekozen. Waarom maakt het kabinet dan deze keuze? Is dat enkel en alleen omdat we in Nederland op een persoon stemmen en niet op een partij? Wil het kabinet koste wat kost het nieuwe biljet erdoorheen drukken? Het lijkt namelijk te gaan om kleine dingetjes, maar verkiezingen vormen de basis van onze democratie. De kiezer heeft beperkte momenten om daadwerkelijk inspraak te kunnen leveren en dan zijn dit soort details van groot belang.

Voorzitter. Dan wil ik het nog hebben over een andere vreemde regel. Partijen die bij de vorige verkiezingen meer dan vijftien zetels hebben gehaald, mogen maximaal 80 kandidaten op de lijst zetten. Kleine partijen mogen maar 50 mensen leveren. Dat is een verschil van 30 kandidaten. Op basis waarvan? Verkiezingen zijn het moment waarop de kiezer de verhoudingen opnieuw mag bepalen. Dan moet iedereen ten minste met dezelfde spelregels aan de start verschijnen. Misschien kon het ooit nog een praktisch verhaal zijn met het gigantische stembiljet, maar op dit nieuwe stembiljet staan alleen nummers, en de nummers 51 tot en met 80 staan al op die lijst. Dat excuus is dus weg. Hoe denkt de minister hierover? Is hij bereid hier iets aan te veranderen?

Nu we het toch over die aantallen hebben: hoezo maximaal 50 en maximaal 80 kandidaten? Waarom is eigenlijk in de wet begrensd hoeveel kandidaten een partij maximaal op de lijst mag zetten? Waarom mag bijvoorbeeld DNA geen 80 kandidaten op de lijst zetten? Een meerderheid aan zetels is bij de volgende verkiezingen namelijk op z'n minst het doel. Als een partij meer zetels krijgt toegewezen dan zij kandidaten op de lijst heeft staan, gaan die zetels tegen de wil van de kiezer in naar een andere partij. Dit is toch eigenlijk best een bizarre gang van zaken? Waarom mag één partij überhaupt niet alle 150 zetels kunnen bezetten? Theoretisch gezien is het mogelijk dat één partij alle zetels haalt, dus eigenlijk zou iedere partij minimaal 150 kandidaten op de lijst moeten kunnen zetten of misschien zelfs 175, rekening houdend met het doorschuiven van bewindslieden. Ik vraag dus hoe de minister hiertegen aankijkt en of hij bereid is de Kieswet te wijzigen.

Voorzitter. Dan nog even snel iets over de kiesdrempel. Waarom begint het kabinet hier opnieuw over, terwijl de Kamer zich via de motie-Bikker heeft uitgesproken tegen nieuw onderzoek? Nederland heeft een duidelijke grens: de kiesdeler. Haalt een partij genoeg stemmen voor één zetel, dan krijgt zij één zetel. Iedere stem telt. Met een hogere kiesdrempel kunnen honderdduizenden geldige stemmen bewust buiten de Kamer worden gehouden. Ik vraag de minister: welk probleem lossen we hier nou eigenlijk mee op?

Voorzitter. Tot slot de volmachtstemmen. Dit jaar ging het gruwelijk mis in Gorinchem. We hebben het er al eens eerder over gehad, maar ik wil de minister vragen hoe hij terugkijkt op de verkiezingsfraude met volmachtstemmen in Gorinchem. Het legt een probleem bloot in onze samenleving. Ik neem aan dat de minister dit onderwerp niet heeft laten rusten, dus welke oplossing heeft de minister hiervoor, met de volgende verkiezingen om de hoek?

Tot zover mijn inbreng. Ik kijk uit naar de beantwoording. Dank u wel.

De **voorzitter**:

Ik dank u voor uw inbreng. Dan heten we de heer Vermeer namens de BBB welkom. Hij is niet de ondersteuning van de minister, maar zal zo meteen zelf een inbreng leveren. Dan geven we het woord aan de heer Clemminck van JA21.

De heer **Clemminck** (JA21):

Dank u wel, voorzitter. Dit is het commissiedebat over verkiezingen. Ik mag dus beginnen met mijn dank en waardering uit te spreken voor iedereen die de afgelopen keer een bijdrage heeft geleverd aan de organisatie van de verkiezingen.

Voorzitter. Terwijl een deel van de Kamer zich verliest in stelselwijzigingen, artificial intelligence en buitenlandse beïnvloeding, bleek het meest concrete en directe gevaar voor onze democratie gewoon al binnen te zijn. Ik heb het natuurlijk over het ronselen van volmachten bij de gemeenteraadsverkiezingen in Gorinchem. Het was geen techbedrijf, geen Rusland, geen Trump, maar de Turkse gemeenschap aldaar. De vraag aan de minister is: is hij nou verrast door de gebeurtenissen in Gorinchem? Ik vraag dat omdat eigenlijk al in de jaren tachtig van de vorige eeuw allerlei krantenartikelen verschenen over het ronselen van stemmen in vooral migrantengroepen. Er waren vermoedens, opsporing en bewijs, maar het leidde vaak niet tot een veroordeling.

Ook in de jaren tien van deze eeuw waren er tal van vermoedens van het ronselen van volmachten. Ik citeer uit NRC: "Uit gesprekken die deze krant hield met 26 betrokkenen doemt een beeld op dat het ronselen van stemmen in de Turkse gemeenschap van ongeveer 2.000 mensen in Gorinchem al decennia gaande is. Volgens de heer Güngör, die tussen 2014 en 2019 raadslid was voor de SP aldaar, zit het ronselen van stemmen een beetje in de cultuur. Güngör en een andere man van Turkse komaf, die eerder actief was in de gemeentepolitiek, kunnen zich eigenlijk niet voorstellen dat dit uniek is voor Gorinchem." Einde citaat.

Bij het stembureau in de Ulu Moskee in Bergen op Zoom waren zelfs 25% van alle uitgebrachte stemmen volmachtstemmen. 25%! Collega Bosma stelde hierover al schriftelijke vragen aan deze minister. In het antwoord stelt de minister dat er geen onregelmatigheden zijn geconstateerd, maar dat is voor mijn fractie iets te makkelijk. Kan de minister bevestigen dat fysiek stemmen altijd de voorkeur heeft en in ieder geval de norm zou moeten zijn, en dus niet stemmen met volmachten? Een stemlokaal waar 25% van de stemmen volmachtstemmen zijn, moet toch vragen oproepen?

Voorzitter. Dan nog naar aanleiding daarvan: een stemlokaal in een moskee. Kan de minister aangeven wat de regels zijn voor stemlokalen als het gaat om niet-neutrale locaties, of het nu een moskee of een kerk is, et cetera et cetera. Laat ik er eerlijk bij zeggen: een antwoord in de trant van "burgers kunnen toch zelf kiezen in welk stemlokaal ze hun stem willen uitbrengen" is voor mij niet voldoende.

Voorzitter. Dan over het nieuwe stembiljet. De fractie van JA21 is nog niet overtuigd van het nieuwe compacte stembiljet. Tegelijkertijd is het goed en

volgbaar dat de minister het experiment wil voortzetten richting de Provinciale Statenverkiezingen. Het is goed dat de minister uiteindelijk ook een wetsvoorstel voorbereidt, want zo langzamerhand liggen alle analyses en argumenten, denk ik, al op tafel. Er zal dan ook gewoon een beslissing moeten worden genomen.

De **voorzitter**:

Ik hoor een punt. Voordat u verdergaat: er is een interruptie van de heer Van den Brink.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Ik heb een vraag over wat u net zei over de locatie waar verkiezingen worden gehouden. U suggereert dat u tegen kerken en moskeeën bent als locatie. Waar bent u precies bang voor? Er zit namelijk gewoon een …

De **voorzitter**:

Zou u via de voorzitter willen spreken? "De heer Clemminck."

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Excuus. Waar is de heer Clemminck bang voor? Er zit namelijk gewoon een stembureau dat volgens mij net zo neutraal is als op een andere locatie.

De heer **Clemminck** (JA21):

Bang ben ik sowieso niet. Ik vraag de minister om aan te geven welke regels er gelden voor de locatiekeuze als het gaat om stemlokalen. Ik wacht de beantwoording af, maar als u het mij zo direct vraagt, dan heb ik wel principiële bezwaren of vraagtekens bij de vraag of het verstandig is om stemlokalen in gebedshuizen te organiseren. Het gaat me overigens niet om wat voor gebedshuis het is; dit was een voorbeeld uit Bergen op Zoom. Ik kan me goed voorstellen dat er Nederlandse burgers zijn die er moeite mee hebben om een stem uit te brengen in een stemlokaal dat bijvoorbeeld in een moskee of een ander gebedshuis gevestigd is. Ik wacht de beantwoording van de minister dus af. Misschien zijn er praktische redenen voor, bijvoorbeeld omdat er in bepaalde wijken weinig andere gebouwen beschikbaar zijn. Ik ben benieuwd naar het antwoord.

De heer **Mohandis** (PRO):

Ik ben niet de woordvoerder van de minister, maar ik kan mij voorstellen dat de minister gaat zeggen dat het hoofd van het stembureau, de burgemeester, ook een bepalende rol heeft in het inrichten van stembureaus. Ik wil eigenlijk wat meer scherpte hebben van collega Clemminck over wat zijn exacte voorstel is.

Uw collega deed namelijk ook een voorstel om de politie-iftar te schrappen door een bredere motie in te dienen, en nu geldt het voor alle religieuze feesten. U bent wat dat betreft wat eerlijker door te zeggen dat het om álle gebedshuizen gaat. Is dat het concrete voorstel? Want dan moeten we dat opleggen. Dan moet u tegen de minister zeggen: u moet dat gaan regelen. Of is het gewoon een punt maken, het antwoord aanhoren en een filmpje maken? Ik hoor graag iets concreter wat het voorstel is.

De **voorzitter**:

Ook voor de heer Mohandis geldt: via de voorzitter. Want dat hebben we hier met elkaar afgesproken.

De heer **Clemminck** (JA21):

Volgens mij is het heel gebruikelijk dat Kamerleden vragen stellen naar aanleiding van de stukken die zij ontvangen. Ik stel aan de minister de vraag wat nu eigenlijk de spelregels zijn als het gaat om de locatiekeuze voor stemlokalen, in het specifieke geval bijvoorbeeld in gebedshuizen. Ik ga dat antwoord afwachten. Mijn principiële standpunt is dat dat bij mij vragen oproept, omdat ik mij goed kan voorstellen dat er burgers zijn die zeggen dat zij zich niet senang voelen om in een moskee hun stem uit te brengen, bijvoorbeeld homo's. Ik kan mij goed voorstellen dat je denkt: dat is niet het gebouw waar ik mij nou het prettigst en het meest thuis voel om mijn stem uit te brengen. Dus ik stel daar vragen over. Ik geef al meteen de suggestie mee aan de minister dat er misschien ook redenen kunnen zijn om wél die locatiekeuze te maken. Dat antwoord wacht ik af. Daarmee doe ik volgens mij precies wat het werk van een Kamerlid hoort te zijn.

De **voorzitter**:

De heer Mohandis met een vervolgvraag.

De heer **Mohandis** (PRO):

Dit lijkt toch een beetje op terugkrabbelen. Het klonk als een voorstel, zeg ik via u, voorzitter, om aan de minister te vragen: geen stembureaus in welke vorm van gebedshuis ook. Later zegt u weer: alleen in een moskee. U moet wel consequent zijn. We kunnen hier niet halve voorstellen doen. Of het is een concreet voorstel, en dan gaat de minister daar antwoord op geven ... Ik vind het nog niet een heel scherp voorstel. Het roept bij u bezwaren op, maar ik kan JA21 nog niet helemaal vastpinnen op wat het nou precies wil. Wat gaat u veranderen aan hoe het nu is? En moet die bevoegdheid weg bij de burgemeester of niet? Ik krijg graag een concreet antwoord.

De heer **Clemminck** (JA21):

Het zou fijn zijn als de collega goed luistert, want dan had hij gehoord dat ik een vraag stel aan de minister over wat nu eigenlijk de spelregels zijn als het gaat om de locatiekeuze van stemlokalen, in dit specifieke geval in gebedshuizen. Dat is een vraag; dat had mijn collega goed kunnen horen. Dat hij nu van 0 naar 100 gaat, in zijn eigen beleving, is zijn probleem. Ik heb het heel duidelijk aangegeven: ik stel deze vraag aan de minister, ik ben benieuwd naar het antwoord en ik geef hem aan dat ik in eerste instantie wat bezwaren voel bij de locatiekeuze voor stemlokalen in een gebedshuis. Ik geef het voorbeeld van een homo die zich misschien helemaal niet welkom voelt in een moskee. Daar kan ik mij alles bij voorstellen. Nou, ik ben benieuwd naar het antwoord van de minister.

De heer **Vermeer** (BBB):

Hoeveel procent van de ruim 9.000 stembureaus is een religieus huis of een gebedshuis?

De heer **Clemminck** (JA21):

Het is nog niet zo ver dat ik de minister ben, dus dat lijkt mij een heel goeie vraag om aan de minister te stellen.

De **voorzitter**:

Meneer Vermeer, nog een tweede? Dat is niet het geval. Dan kan de heer Clemminck zijn inbreng vervolgen. Maar eerst mevrouw Huizenga.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Ik wil toch nog even doorvragen. U zei: ik kan me voorstellen dat homo's zich misschien minder senang voelen in een moskee. Daarmee wekt u toch de suggestie dat er een verschil zit tussen een moskee en een ander gebedshuis. Kunt u nog even definitief bevestigen dat het u in dit geval om alle gebedshuizen gaat, waarvan u zeker wilt weten dat de neutraliteit gewaarborgd wordt? Waarom zou het niet zo kunnen zijn dat mensen zich op andere locaties misschien ook minder senang voelen? Ik ben ervan overtuigd dat ieder stemlokaal neutraal is. Kunt u dat nog wat nader toelichten?

De **voorzitter**:

Ook voor mevrouw Huizenga geldt: "kan de heer Clemminck zeggen". Vermijd de u-vorm. We praten echt via de voorzitter.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Kan de heer Clemminck dat dan nog wat toelichten?

De **voorzitter**:

Precies. Dan is het woord aan de heer Clemminck.

De heer **Clemminck** (JA21):

Ik was daarstraks heel precies in mijn bewoordingen. Ik gaf het voorbeeld van de moskee, maar ik zei daar onmiddellijk bij dat het mij gaat om gebedshuizen in zijn algemeenheid. Daarmee heb ik volgens mij mijn collega van antwoord voorzien.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Kunt u dan nogmaals bevestigen dat het niet om een moskee alleen gaat maar om alle gebedshuizen? Door dat te noemen wekt u namelijk de suggestie dat u meer bezwaar heeft …

De **voorzitter**:

"Wekt de heer Clemminck de suggestie", wil ik u vragen te zeggen.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Door dat te noemen wekt de heer Clemminck de suggestie dat een moskee meer van belang is dan andere gebedshuizen.

De heer **Clemminck** (JA21):

Dan herhaal ik mijn antwoord. Ik heb een concreet voorbeeld genoemd en daar onmiddellijk bij gezegd dat het mij om gebedshuizen in zijn algemeenheid gaat.

De **voorzitter**:

Dan kunt u uw inbreng vervolgen.

De heer **Clemminck** (JA21):

Ik was bij het nieuwe stembiljet gebleven. Ik gaf al aan dat het goed is dat de minister het experiment voortzet en ook een wetsvoorstel voorbereidt, zodat de Kamer daar uiteindelijk iets van kan vinden. Ik heb ook aangegeven dat mijn fractie toch wat vragen heeft. Dat gaat eigenlijk vooral over de voorkeurstemmen. Is nou voldoende geborgd dat zoals het wordt gedaan met verschillende namen op de kandidatenlijst -- mijn collega zei daar eigenlijk al iets over -- tot de goeie voorkeurstemmen leidt? Het experiment dat ik heb gezien in

de cijfers van de minister is dat er zelfs een hoger percentage voorkeurstemmen was. Dat stemt ons wat dat betreft tevreden en blij. Dat betekent dat we het wetsvoorstel gaan afwachten en dat dat voor ons een belangrijke toetssteen zal zijn voor de keuze over het nieuwe stembiljet. Ik zie uiteraard ook dat de uitvoeringspraktijk heel erg blij is met dit experiment.

Voorzitter. Dan de geschillenbeslechting. Daar hadden wij met de ambtsvoorganger van deze minister eerder een debat over. Tijdens het vorige commissiedebat heeft de fractie van JA21 samen met de VVD een aantal principiële bezwaren geuit over, en vragen gesteld bij, het voorstel over geschilbeslechting in het verkiezingsproces. Wij hebben daar ook een schriftelijke reactie over ontvangen van de ambtsvoorganger van deze minister. Het zal de minister niet verbazen als ik zeg dat JA21 zich zorgen maakt over de vergaande juridisering van het politieke domein. Dat is ook eigenlijk wat dit voorstel doet, want dit hele voorstel heeft natuurlijk weer te maken met een uitspraak van het Europees Hof, gebaseerd op het EVRM, over een zaak in België. Daarom moeten wij nu in Nederland weer een aantal aanpassingen doen. Niet de volksvertegenwoordiging heeft straks het laatste woord bij de vaststelling van de verkiezingsuitslag, maar de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State. Mijn fractie blijft principieel tegen dit voorstel. Ik hoor graag van de minister wat nu eigenlijk de status is van dit voorstel.

Voorzitter. Ten slotte, als ik nog tijd heb, ga ik nog kort in op FIMI. Ik heb een simpele vraag: wat is het? Het gaat over online, gecoördineerd, inauthentiek gedrag met een buitenlandse oorsprong, zoals bij botnetwerken. Kan de minister toelichten wat deze pilot precies behelst? Ik weet dat we eind dit jaar nog de onderzoeksrapporten krijgen; de minister schreef het eerder al in een van de brieven. Tegelijkertijd was ik ook een beetje verrast, want ik had er eigenlijk nog nooit van gehoord, dus de vraag is van wie deze opdracht nu eigenlijk komt en waar het hele idee van een FIMI is ontstaan. Kan de minister nu wél wat vertellen over welke wetenschappers en maatschappelijkmiddenveldpartijen hierbij betrokken zijn?

Tot zover, voorzitter. Dank u wel.

De **voorzitter**:

Dat was echt precies vijf minuten, meneer Clemminck. Er is nog een interruptie van de heer Van den Brink.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Ik heb een vraag over de geschilbeslechting. Is uw bezwaar als de Kiesraad het uiteindelijke oordeel zou vellen minder groot dan in het geval van dit voorstel zoals het er nu ligt, dus het voorstel waarin de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State dat doet?

De heer **Clemminck** (JA21):

Dat is zeker een beter voorstel, wellicht. Ik zou het eerlijk gezegd wat verder moeten doordenken, omdat er ook wel weer wat bezwaren in mijn hoofd opdoemen als u dit scenario schetst, maar ik vind het al beter dan het voorstel met de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State. Tegelijkertijd komt het ook weer niet tegemoet aan mijn principiële bezwaar. Dat is uiteindelijk het politiek privilege. Dat betekent dat de Kamer uiteindelijk in hoogste instantie moet bepalen wat de uitslag van de verkiezingen is.

De **voorzitter**:

U was aan het einde gekomen van uw inbreng. Dan is het woord aan mevrouw Huizenga.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Dank u wel, voorzitter. Dit is wat mij betreft een van de belangrijkste onderwerpen hier in de Kamer: verkiezingen. Of je nu minister bent of student, net 18 bent geworden of al je hele leven stemt, op verkiezingsdag heeft iedereen één stem. Voor mij is een belangrijke vraag bij dit debat hoe we zorgen dat verkiezingen zonder fouten verlopen, maar misschien nog wel belangrijker is de vraag hoe we de verkiezingen organiseren op een manier die aan iedereen recht doet. Die vraag leidt weleens tot stevige discussies. Ook mijn fractie heeft er geen geheim van gemaakt: de plannen van het vorige kabinet om een districtenstelsel in te voeren vond D66 onverstandig. Het is dus zeer terecht dat deze minister het over een andere boeg gooit.

Voorzitter. Wat D66 betreft starten we met twee dingen: tempo maken met het vernieuwen van onze verkiezingen en volmondig uitdragen dat we trots zijn op onze democratie. Om met het vernieuwen te beginnen: niet iedereen voelt zich nu goed vertegenwoordigd. Daar moeten we wat aan doen. Sommige groepen zijn hier in de Tweede Kamer relatief slecht vertegenwoordigd. Dat komt ook omdat het nu lastig is om met voorkeurstemmen de Kamer binnen te komen. Het kabinet wil onderzoeken hoe het meer gewicht kan geven aan voorkeurstemmen. Daar is D66 een groot voorstander van. Geef kiezers de optie om voor een lijst of voor een kandidaat te stemmen, waardoor een voorkeurstem zwaarder gaat wegen. Daar ligt al een voorstel voor: Met één stem meer keus. Mijn vraag aan de minister is eigenlijk vrij simpel. Welke stappen gaat hij vanaf vandaag zetten? En kan de Kamer snel voortgang verwachten? Er is namelijk al genoeg kennis verzameld. Dit dossier loopt al jaren. En er zijn nu vooral tempo en keuzes nodig.

Voorzitter. Dan het stembiljet. D66 is blij dat de minister de keuze voor vernieuwing over het kleinere stembiljet al wel heeft gemaakt. Kiezers en ook al die vrijwilligers die onze stemmen tellen, worden eindelijk verlost van stembiljetten op posterformaat of zelfs, zoals ik daarnet van een collega hoorde, kamerformaat. Er is inmiddels al veel mee geëxperimenteerd, met positieve resultaten. Het is goed dat er wetgeving aankomt. Er stond vandaag een mooie oproep in de Volkskrant: maak dan ook meteen de genderaanduiding X op het stembiljet mogelijk. Ik hoor graag hoe de minister daarnaar kijkt.

Voorzitter. De vernieuwing van het stemmen vanuit het buitenland. Ook Nederlanders ...

De **voorzitter**:

Voordat u verdergaat, zijn er twee interrupties op uw vorige punt. Volgens mij was de heer Vermeer eerst, en daarna de heer Clemminck.

De heer **Vermeer** (BBB):

Mevrouw Huizenga vraagt naar de vermelding X. Maar is het niet veel handiger, en dat mag nu gewoon al -- wij doen dat ook altijd -- om er gewoon geen man of vrouw achter te zetten en alleen de persoon te benoemen? Dan kan het X, Y, Z weg, wat iedereen er ook van vindt. Want wat ons betreft is het ook niet relevant voor de keuze op wie je stemt.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Wat ons betreft is het wel relevant, want wij willen een evenredige vertegenwoordiging van mannen en vrouwen. Wij willen diversiteit, dus het is wel relevant dat dat erbij staat.

De heer **Vermeer** (BBB):

En hoe ziet D66 die evenredige vertegenwoordiging dan voor zich over alle typen genders die er tegenwoordig benoemd worden? Moet dat naar percentages zoals die ook in de maatschappij voorkomen? Welk criterium denkt D66 dan te hanteren bij die evenredigheid en de positie van mensen op de lijst?

Mevrouw **Huizenga** (D66):

In dit geval gaat het alleen om de aanduiding man, vrouw of X. De uiteindelijke vertegenwoordiging blijkt uit wat de kiezer stemt, dus daar hebben we geen percentages voor. Maar het is mooi als we een representatieve democratie hebben, dus als mensen kunnen aangeven op wie ze willen stemmen. Het zou mooi zijn als onze volksvertegenwoordiging een goede afspiegeling is van onze samenleving.

De heer **Clemminck** (JA21):

We kennen D66 natuurlijk als de superkampioen diversiteit. Nou leven we ook in een diplomamaatschappij, dus het algemene opleidingsniveau van volksvertegenwoordigers is veel hoger dan dat van de samenleving als geheel. Zou mijn collega van D66 dan misschien ook willen opperen om voortaan het opleidingsniveau te vermelden op het stembiljet?

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Nee, we hebben alleen aangegeven: M, V of X. Dat is voldoende wat ons betreft.

De heer **Clemminck** (JA21):

Kan de collega van D66 ons dan iets meer vertellen over waarom dit specifieke element wél op een stembiljet hoort, terwijl andere elementen, die ook van belang kunnen zijn voor de representativiteit van een lijst, niet op een stembiljet horen te staan volgens mijn collega?

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Het zou misschien ook een mooi idee zijn als we de leeftijd erop kunnen zetten, maar we willen het stembiljet ook compact houden. Dus laten we het hierbij houden.

De **voorzitter**:

Ik zie geen verdere interrupties. U kunt uw inbreng dus vervolgen.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Ook Nederlanders die in het buitenland wonen, wachten op een vernieuwing. Doordat zij hun stem per brief uitbrengen, moeten ze vaak weken eerder stemmen dan andere Nederlanders. Daar komt nog een probleem bij: ze zijn afhankelijk van buitenlandse postdiensten die net als die in Nederland steeds trager bezorgen of soms zelfs helemaal niet. Het aantal te laat binnengekomen briefstemmen is bij de afgelopen Kamerverkiezingen maar liefst verdubbeld. Daarom doet de gemeente Den Haag de aanbeveling om een experiment mogelijk te maken met digitaal stemmen voor de groep die dat het hardst nodig heeft. Waarom wil de minister nog steeds niet met een proef beginnen? Ziet hij ook dat het gaat om een kleine afgebakende groep die op dit moment wordt benadeeld bij verkiezingen? Zo ja, waarom dan niet beginnen met een kleinschalig experiment bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen? Hoeveel verloren stemmen accepteren we nog voor we actie ondernemen? Ook in het buitenland gaan de campagnes pas draaien als de buitenlandse Nederlanders al moeten stemmen. Dat is dus nog een reden om dit te versnellen.

Voorzitter, tot slot. We mogen ook best wat vaker laten zien hoe bijzonder het is om in een democratie te leven. Ik noem een concreet voorbeeld. Als de Zweden naar de stembus gaan voor landelijke verkiezingen, hangt overal de Zweedse vlag uit. Maar in Nederland komt verkiezingsdag niet eens voor in de vlaginstructie van de overheid, terwijl die vlag ons allemaal verenigt. Als je een medaille wint bij een NK of een WK, dragen we met trots die vlag. Zo moet het ook zijn met de verkiezingen. Nu heb ik begrepen dat de vlaginstructie wordt

herzien. Mijn vraag is: waarom zouden we onze driekleur voortaan ook niet laten wapperen op verkiezingsdag? Graag een reactie van de minister.

Dank u wel.

De **voorzitter**:

Ik dank u voor uw inbreng. Het woord is aan de heer Meulenkamp.

De heer **Meulenkamp** (VVD):

Dank u wel, voorzitter. Verkiezingen vormen de basis voor onze democratie. Het is daarom van groot belang dat mensen erop kunnen vertrouwen dat hun stem eerlijk wordt uitgebracht en zorgvuldig wordt geteld en dat het verkiezingsproces transparant en controleerbaar is. De VVD vindt dat de afgelopen verkiezingen over het algemeen goed zijn verlopen. Dat is mede te danken aan de inzet van gemeenten, ambtenaren en de vele vrijwilligers op de stembureaus. Tegelijkertijd betekent een goed verlopen verkiezing niet dat we achterover kunnen leunen. Het verkiezingsproces moet betrouwbaar en toegankelijk blijven. We moeten blijven kijken waar procedures beter kunnen.

Daarbij wil ik allereerst stilstaan bij het kiesstelsel. De VVD is groot voorstander van de huidige evenredige vertegenwoordiging. Iedere stem moet zo goed mogelijk tot zijn recht komen. We wachten de verkenning van het kabinet af naar een kiesstelsel waarin voorkeurstemmen meer gewicht krijgen. Wellicht kan de minister al iets meer zeggen over wanneer we daar meer inzicht in krijgen.

Daarnaast vindt de VVD het belangrijk dat Nederlanders in het buitenland hun stem zo eenvoudig mogelijk kunnen uitbrengen. Welke mogelijkheden ziet het kabinet om het stemmen vanuit het buitenland verder te vereenvoudigen?

Dan het nieuwe stembiljet.

De **voorzitter**:

Meneer Meulenkamp, kunt u heel even wachten? Volgens mij gaat de bel voor de stemmingen, die een minuut duurt. Voor de mensen die thuis meeluisteren, is het dan iets lastiger te volgen. We wachten dus even.

Meneer Meulenkamp, u vervolgt uw inbreng.

De heer **Meulenkamp** (VVD):

Dank u wel, voorzitter. Ik was gebleven bij het nieuwe stembiljet. We zien dat de ervaringen bij de gemeenteraadsverkiezingen positief zijn geweest. Het biljet lijkt voor zowel de kiezers als stembureauleden voordelen te bieden. We wachten daarom het aangekondigde wetsvoorstel af.

Tot slot de geschilbeslechting bij verkiezingen. De VVD vindt het belangrijk dat er zorgvuldig en onafhankelijk kan worden gekeken naar eventuele bezwaren over

het verloop van de uitslag van de verkiezingen. Tegelijkertijd moeten we voorkomen, zoals de heer Clemminck al aangaf, dat het verkiezingsproces onnodig juridisch wordt gemaakt. Als procedures te gemakkelijk of te vaak worden ingezet, kan dat ook het vertrouwen in de verkiezingsuitslag onder druk zetten. Kan de minister toelichten hoe hij deze balans ziet en hoe hij ervoor zorgt dat de nieuwe procedure zorgvuldig is, zonder dat die leidt tot onnodige vertraging van het verkiezingsproces?

Dank u wel.

De **voorzitter**:

Ik dank u voor uw inbreng. Het woord is aan de heer Van den Brink.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Dank u wel, voorzitter. De verkiezingen waar we het vandaag vooral over hebben, de Tweede Kamerverkiezingen van vorig jaar en de gemeenteraadsverkiezingen van dit jaar, zijn voor zover we kunnen zien goed verlopen. Daar is de CDA-fractie blij mee, want een goed en transparant verkiezingsproces is van groot belang voor het vertrouwen in de democratie.

Er is al een aantal dingen gezegd over het nieuwe stembiljet. Ook wij zijn best positief daarover. De ervaringen zijn positief. Een punt van zorg blijft het percentage verkeerd uitgebrachte stemmen. Dat ligt wat hoger dan nu, bij het huidige stembiljet, en is in de experimenteergemeenten bij de laatste verkiezingen zelfs wat opgelopen. Dat is echt balen, want elke stem telt. Wat kan de minister doen om dat percentage naar beneden te krijgen? Meer voorlichting misschien of meer voorlichting op het stembureau? Of zijn er andere ideeën? We horen het graag. Dat is voor ons namelijk echt belangrijk.

Ons systeem van volmachtstemmen heeft voor- en nadelen. Maar het blijft opvallend dat internationale waarnemers daar steevast kritiek op blijven hebben. Door de gebeurtenissen in Gorinchem is de kwetsbaarheid die dit met zich meebrengt opnieuw aan het licht gekomen. Er ligt een initiatiefwetsvoorstel van D66 en PRO over vervroegd stemmen, waarin ook een verlaging van het aantal volmachten zit. Gaat de minister, los van het initiatiefwetsvoorstel, met een voorstel komen om het aantal volmachten te beperken? Hoe staat het met het onderzoek daarnaar?

Over Gorinchem gesproken ...

De **voorzitter**:

Voordat u verdergaat, heeft u een interruptie van de heer Meulenkamp.

De heer **Meulenkamp** (VVD):

Wij hebben 342 gemeenten in Nederland. Het is qua voorkeurstemmen in één gemeente wellicht misgegaan; het OM doet nog onderzoek. Hoe kijkt u naar mijn analyse dat het dan wellicht in 341 gemeenten goed is gegaan en in één gemeente wellicht fout? Zou u op basis van die uitkomst dan het systeem aan willen passen?

De **voorzitter**:

"Zou de heer Van den Brink", wil ik u vragen te zeggen.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Daar ben ik op dit moment nog niet aan toe. Ik heb er nog geen definitief oordeel over geveld, maar ik zie dat het regelmatig discussie oproept. Ik zie dus ook dat internationale waarnemers zeggen dat het wel kwetsbaar is. Dat lijkt me een goeie reden om er eens goed naar te kijken en onderzoek naar te doen.

De **voorzitter**:

U kunt uw inbreng vervolgen.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Over Gorinchem gesproken: de gebeurtenissen daar zijn een goeie reden om het te hebben over geschilbeslechting. Wat als een gemeenteraad, de Provinciale Staten of zelfs het parlement hier beslist tot een herstemming of dat juist weigert, en je het oneens bent met die beslissing? Bij wie kun je dan terecht? Sinds wat er is gebeurd in Gorinchem is dat misschien een veel minder theoretisch probleem dan we dachten. Daar is besloten tot een herstemming omdat er vermoedens waren van fraude met volmachten. Het onderzoek daarnaar loopt nog, dus ik spreek er met voorzichtigheid over. De gemeenteraad heeft daar, met één stem verschil, besloten tot een herstemming. Als de gemeenteraad dat niet had gedaan, waren er mogelijk raadsleden benoemd die daar geen recht op hadden, zonder dat daar beroep tegen mogelijk is. De CDA-fractie wil graag dat het kabinet dit probleem met meer vaart te lijf gaat. Er ligt een brief van het vorige kabinet. Van dit kabinet hebben we daar nog niet veel over vernomen. Daarom zou ik allereerst van het kabinet willen horen hoe het zich verhoudt tot de plannen die er liggen. Het lijkt me van belang dat we een procedure ontwerpen die voorkomt dat politieke partijen te makkelijk tot een herstemming besluiten als de uitkomst niet bevalt of juist een herstemming weigeren als daar wel degelijk aanleiding voor is.

Het vorige kabinet stelde voor om het mogelijk te maken in beroep te gaan tegen het besluit van de Kamer of de gemeenteraad om de uitslag vast te stellen. Hoeveel dagen worden daarvoor uitgetrokken en wat betekent dat voor hoe snel nieuwe raadsleden of Kamerleden beëdigd kunnen worden? Hoe zit dat als door de Tweede Kamer besloten wordt de uitslag níét vast te stellen? Dan zou een beroep toch ook mogelijk moeten zijn? Eigenlijk zit er een fundamentele vraag

achter: moeten we het vaststellen van die uitslag overlaten aan de volksvertegenwoordiging of zijn er instanties -- we hebben de Kiesraad al eerder genoemd -- waar dat beter bij past?

Tot slot op dit punt: het vorige kabinet stelde voor om criteria in de wet op te nemen voor de beoordeling van geschillen rond verkiezingen. Aan welke criteria moeten we dan denken? Wat de CDA-fractie betreft is er werk aan de winkel voor het kabinet. Ik wil de minister vragen om in de eerste helft van volgend jaar met een contourennota over de kwestie te komen. Dan kunnen we verder met elkaar. Het zijn politiek onrustige tijden. We moeten goed voorbereid zijn op onstuimig weer rond verkiezingen.

Bij de behandeling van het wetsvoorstel over bijstand in het stemhokje heeft mijn fractie een aantal vraagtekens geplaatst bij de uitvoerbaarheid van de inwerkingtreding voor de Provinciale Statenverkiezingen en de waterschapsverkiezingen volgend jaar. De brief van vorige week stelt ons niet onmiddellijk gerust. Zowel de Kiesraad als de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken is kritisch over de haalbaarheid en de tijdsdruk en de gevolgen voor gemeenten. Als ik de brieven van beide instanties goed lees, kom ik tot de conclusie dat ze eigenlijk aarzelen of het haalbaar is om de aanvullende hulp al bij de dubbele verkiezingen van volgend jaar maart te realiseren. Ik hoor graag van de minister welke risico's hij ziet bij het huidige tijdspad. Is de minister ook bereid te wachten tot de volgende reguliere verkiezingen? Misschien is het beter het iets later te doen en goed dan snel en wat minder zorgvuldig. In de brief missen we ook informatie over de vraag hoe de evaluatie vormgegeven gaat worden. Kan de minister aangeven welk type gegevens bijgehouden zal worden?

Er is al wat gevraagd over het nieuwe kiesstelsel. Daar sluit ik me bij aan. Ik wilde graag nog een compliment maken aan de ChristenUnie, maar die partij is er vandaag niet. Die heeft een initiatiefnota geschreven met een aantal voorstellen waar het CDA best blij van wordt. We zijn voor het niet automatisch uitschrijven van nieuwe verkiezingen na de val van het kabinet. We zijn, net als de ChristenUnie, geen voorstander van het afschaffen van lijstverbindingen. En last but not least: return of the King in de formatie; daar zijn wij ook blij mee. Dus complimenten voor de ChristenUnie en we kijken uit naar de behandeling van die initiatiefnota.

Ik dank u wel.

De **voorzitter**:

Ik dank u voor uw inbreng. Die complimenten komen vast wel bij de ChristenUnie aan, vermoed ik zo. Dan is het woord aan de heer Mohandis.

De heer **Mohandis** (PRO):

Voorzitter, dank u wel. We spreken vandaag over een van de meest wezenlijke onderdelen van onze democratie, namelijk de verkiezingen. Laat ik beginnen met vooral veel dank uit te spreken aan al die vrijwilligers die elke verkiezing weer bereid zijn om dit proces goed te leiden. Ik ben ook blij om te zien dat de animo

onder vrijwilligers in heel veel gemeenten toeneemt. We zien dus ook echt dat het leeft. Dat is ook goed. Dat moeten we ook met elkaar blijven stimuleren.

Voorzitter. Ik hoor, ook vandaag, van verschillende collega's heel veel inbrengen om het proces nog beter te maken. Volgens mij is dat continu de zoektocht. In brede zin hebben we zorgen over de weerbaarheid van ons kiesstelsel omdat we steeds meer oneigenlijke beïnvloeding zien en er ook steeds vaker nepnieuws wordt verspreid. Ik verwijs ook naar het rapport van het Rathenau Instituut als het gaat om de impact van AI rond verkiezingen. We zien dat niet alleen in Nederland, maar ook in het buitenland. Heel concreet ben ik gewoon benieuwd hoe de minister kijkt naar dit rapport. Er zitten ook aanbevelingen in om het verkiezingsproces te versterken. Ik weet ook dat dit samenhangt met de AI Act en de Digital Services Act. Ik ben benieuwd hoe de minister naar dit rapport kijkt, omdat het echt handvatten biedt.

Voorzitter. Dan het aantal stembureaus. Door kabinetsvallen -- die zijn er best vaak trouwens; ik heb op veel portefeuilles inmiddels al met de vierde bewindspersoon te maken in vier jaar tijd, maar dat terzijde -- staan de financiën van gemeenten onder druk, want die verkiezingen moeten worden georganiseerd. Het risico bij te weinig geld is dat er wellicht ook minder stembureaus worden ingesteld. Ik ben heel benieuwd hoe de minister de negatieve gevolgen weegt van vaak verkiezingen hebben en het afwentelen daarvan op de gemeentelijke begroting.

In het verlengde hiervan zou mijn fractie …

De **voorzitter**:

Voordat u verdergaat, heeft u een interruptie van de heer Van den Brink.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Ik heb de indruk dat meneer Mohandis niet heel enthousiast is over het feit dat we zo vaak verkiezingen hebben. Zou hij het dan ook een goed idee vinden om niet automatisch nieuwe verkiezingen uit te schrijven wanneer een kabinet valt?

De heer **Mohandis** (PRO):

Ik zal heel eerlijk zijn: het staat niet in ons verkiezingsprogramma. Het is ook een punt van discussie omdat je daar goed naar moet kijken. Er zullen altijd redenen zijn waarom het misschien wel verstandig is. Ik wil ook geen onbestuurbaar land of een kabinet dat eigenlijk een minimale vertegenwoordiging heeft in het parlement. Ik ben niet voor een minderheidskabinet -- dat is een persoonlijke mening -- maar ik ben heel erg voor meerderheidskabinetten en degelijke politiek. Politiek is ook saai; het is geen entertainment. Het concrete antwoord op uw vraag is dat we er nog niet helemaal over uit zijn wat we daarvan vinden. Dat is het eerlijke antwoord. Wel valt er wat voor te zeggen, want we zien ook dat dit dwingt om niet elke keer meer filmpjes te produceren dan amendementen. Het is

dus een interessante gedachte, maar ik kan nog niet zeggen of ik die nu helemaal omarm.

De **voorzitter**:

U kunt uw inbreng vervolgen.

De heer **Mohandis** (PRO):

Voorzitter. Ik was gebleven bij het punt over de stembureaus. In het verlengde van het laatste punt dat ik daarover maakte: wij zien dat gemeenten bijvoorbeeld steeds meer zorglocaties als stembureau inrichten. Dat heeft gewoon een simpele reden: we willen dat de opkomst hoog is. Voor veel ouderen die slecht ter been zijn, is het ook gewoon fijn dat er in een verzorgingshuis gestemd kan worden. Ik ben benieuwd of de minister vindt dat verzorgingshuizen, uiteraard waar mogelijk en in samenspraak met gemeenten, een standaardlocatie kunnen zijn. Als de minister zegt dat hij er niet over gaat, vraag ik hem om het te bespreken. Ik ben heel erg benieuwd of dat een manier is, ook met een vergrijsde samenleving, om het beter te organiseren.

Voorzitter. Een ander punt betreft de vergoedingen voor de stembureauleden. Dit punt hebben we al eerder gemaakt. Dit gaat erover dat een vergoeding kan raken aan toeslagen en uitkering. Ik ga het niet helemaal uiteenzetten, want dan wordt het een SZW-debat, en dat was ik niet van plan. Maar dit is een bekend vraagstuk. Wij zouden het echt ideaal vinden -- ik weet dat het lastig is en kijk hierbij naar de minister -- dat de vrijwilligersvergoeding voor stembureauleden buiten de orde van toeslagen en uitkering plaatsvindt, want op die manier stimuleren we dat iedereen, ongeacht achtergrond of inkomenspositie, op een stembureau kan zitten.

Dan kom ik bij een wat fundamenteler punt, voorzitter. Dat staat wél in ons verkiezingsprogramma, zeg ik tegen de heer Van den Brink. Dat punt is het verlagen van de actief kiesgerechtigde leeftijd naar 16 jaar. Ik ken artikel 4 van de Grondwet en ik wil geen grondwetdiscussie, maar ik zie wel iets wat mij opvalt, namelijk dat steeds meer omliggende landen de leeftijd verlagen naar 16. Dat zou ik heel goed vinden als het gaat om participatie, ook van de jonge generatie. Bij Europese verkiezingen wordt een leeftijdsgrens van 16 jaar ook gewoner. Ik ben heel benieuwd of de Kieswet ruimte biedt om bij bepaalde verkiezingen de leeftijdsgrens te verlagen. Dat is een zoektocht geweest toen ik de Kieswet zat uit te pluizen. Ik ben heel benieuwd of dat mogelijk is. Wij denken dat hier een kans ligt. Wij willen eigenlijk niet de ongelijkheid hebben dat jongeren uit andere landen wel invloed hebben op de samenstelling van onze Europese volksvertegenwoordiging, terwijl Nederlandse jongeren die niet hebben. Wij vinden dit een ongelijkheid die er niet zou moeten zijn. Ik vlieg het klein aan: ik wil dus niet 16 bij alle verkiezingen, maar laten we eens beginnen bij de Europese verkiezingen.

Tot slot, voorzitter. Mijn collega van D66 maakte het punt van de stemgerechtigden in het buitenland. Mijn voorstel is: kunnen we het niet makkelijker maken om kiezers die in het buitenland willen stemmen te

registreren? Je moet je registreren. Iemand die geen plek heeft om zich te registreren, zou naar een ander land moeten om bijvoorbeeld een paspoort te verlengen. Dat is best ingewikkeld. Zouden we bij het verlengen van een paspoort niet kunnen aanbieden dat iemand zich ook kan registreren om te kunnen stemmen? Kunnen we het registreren niet vereenvoudigen? Ik ben heel benieuwd hoe de minister daarnaar kijkt.

Daar hou ik het even bij.

De **voorzitter**:

U heeft nog een interruptie van de heer Van den Brink en daarna van de heer Clemminck.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Mijn collega had het over de leeftijd bij verkiezingen. Als ik het goed begrijp, stelt hij voor om bij Europese verkiezingen die leeftijd terug te brengen naar 16 jaar. Maar dan zit je wel met de rare situatie dat je als kiezer bij de ene verkiezing wel mee mag doen en bij de volgende niet meer. Hoe ziet de heer Mohandis dat?

De **voorzitter**:

Dat was de laatste interruptie van de heer Van den Brink.

De heer **Mohandis** (PRO):

Dank voor die interruptie. Het uitgangspunt is dat wij naar 16 willen. Dat is het uitgangspunt, maar als ik naar de Kieswet kijk, zie ik dat er een beperking is. Ik wil niet te technisch worden, maar er is een wetsartikel, artikel Y.3, in de Kieswet. Dan is de vraag: kunnen we dat wijzigen? We zouden dan kunnen beginnen bij de Europese verkiezingen. Als je ergens begint, heb je het natuurlijk nog niet helemaal geregeld. Uiteindelijk willen we het helemaal regelen. Maar als ik had gezegd "het moet helemaal" en vervolgens hoor dat het niet kan, denk ik: zo zit ik niet in de politiek. Je moet soms dus ook kijken en zoeken naar waar we wél kunnen beginnen. Ik vind het opvallend dat andere Europese landen -- daar is het mij om te doen -- er wel voor hebben gekozen om te differentiëren. De vraag is: kunnen we daarbij aansluiten? Als het aan mij ligt trekken we het helemaal naar 16, voor alle verkiezingen. Maar ik weet ook dat het best ingewikkeld is om dat nu hier even met elkaar te besluiten. In de politiek heb ik altijd geleerd dat je soms iets kleiner moet beginnen om het grotere doel te bereiken. Daar was het om te doen.

De heer **Clemminck** (JA21):

Collega Mohandis en PRO zijn democraten. Hij maakt zich zorgen om de democratie en verkiezingen. Dan komt hij met een hele waaier aan zaken waar

hij zich zorgen over maakt: artificial intelligence, fakenieuws en buitenlandse beïnvloeding. Geen enkel woord gaat over de misstanden rondom de volmachten in Gorinchem. Als er ergens iets verkeerd is gegaan en als er een voorbeeld is van de meest pregnante dreiging voor onze democratie, dan is dat toch wat er is gebeurd in Gorinchem, namelijk herverkiezingen. Ik hield het al voor. Als je de kranten erbij pakt, zie je al in de jaren tachtig krantenartikelen over Turkse gemeenschappen in Nederland met veel twijfels over hoe dat gaat met volmachten. In een soort vlaag van verstandsverbijstering heb ik zelf een jaar rondgelopen op het partijbureau van de voormalige Partij van de Arbeid. Daar was er ten burele van die partij geen enkele twijfel over wat er gebeurde als het ging om het ronselen van stemmen in de Turkse gemeenschap, met name voor de deelraden in de grote steden. Zou mijn collega, als hij zich dan toch zoveel zorgen maakt over de democratie, kunnen vertellen hoe hij kijkt naar de gebeurtenissen in Gorinchem?

De heer **Mohandis** (PRO):

Dat wil ik zeker doen, zeker. Er is alleen sprake van een valse insinuatie als u zegt dat er ten burele van de voormalige PvdA, waar u op doelt, stemmen zouden worden geronseld. Ik zou bijna willen zeggen: wat is dit voor achterlijke aantijging? Ik weet dat u heeft gewerkt bij het wetenschappelijk bureau. Ik heb daar ook rondgelopen. Dit is echt … Dan moet u het nu hardmaken, want anders is het gewoon een aantijging. U zegt dat er "ten burele van de partij", op het partijbureau dus, functionarissen zouden zijn die dit zouden doen. Dat terzijde. Over Gorinchem …

De **voorzitter**:

Voordat u daarmee verdergaat, wil de heer Clemminck eerst een persoonlijk feit maken.

De heer **Clemminck** (JA21):

Wellicht heeft de heer Mohandis het in de snelheid niet zo goed gehoord, maar ik had het er niet over dat er stemmen geronseld werden door de Partij van de Arbeid op het partijbureau. Ik zei dat de mensen die daar werkten, onder wie ik destijds, zeer goed wisten dat dat plaatsvond in de buitenwereld, namelijk in de deelraden. Dat is iets anders dan wat de heer Mohandis net zei.

De **voorzitter**:

U heeft uw punt gemaakt. Volgens mij kan de heer Mohandis verder met de beantwoording van de vraag.

De heer **Mohandis** (PRO):

Ik snap niet helemaal de link met Gorinchem. Maar goed, u knoopt van alles aan elkaar. Dat is uw verantwoordelijkheid en uw betoog. De insinuaties die u daar misschien mee wilt oproepen zijn ook volledig voor uw rekening, maar ik spreek u er wel op aan als ik het vermoeden heb dat insinuaties iets kunnen oproepen wat ik heel snel wil weerleggen. Daar was mijn reactie voor bedoeld.

Dan ga ik nu in op het punt over Gorinchem. Volgens mij werkt onze democratie heel goed. Als er sprake zou zijn of is van welke vorm van ronselen dan ook, dan vind ik dat er keihard moet worden ingegrepen. Dat is hier ook gedaan. Er is zelfs opnieuw gestemd. Het is bijna uniek dat dat gebeurt. Dat is iets waar je echt niet lichtzinnig over moet doen. Dat is een heel heftig besluit. Dat moet wat ons betreft tot een minimum worden beperkt. De verkiezingsuitkomst is niet anders geweest, dus wat mij betreft moet het zo zijn en moet het zo werken. Nogmaals, als er voorstellen zijn om de volmachten te beperken ... Er ligt een initiatiefvoorstel, nota bene van mijn eigen fractie, om het aantal volmachten terug te brengen. Dat van u zie ik nog tegemoet, meneer Clemminck. Uiteindelijk moet je concrete politiek bedrijven om zaken te veranderen. Ik heb het ronselen van stemmen, in welke vorm dan ook, altijd fout gevonden. Ik moet nu kennelijk afstand nemen van iets wat ik al fout vond. Als de heer Clemminck dat wil horen, bij dezen, maar dat is een open deur. Als de heer Clemminck mij ook maar een beetje kent, dan weet hij dat ik dit heel fout vind. Ik ben heel blij dat ons verkiezingsproces uiteindelijk heeft laten zien dat de uitkomst bij een hertelling niet anders was. Daarmee maak je gelijk duidelijk dat er een grens wordt getrokken. Die werd getrokken en daar was ik heel blij mee.

De **voorzitter**:

Meneer Clemminck, dit is uw laatste interruptie.

De heer **Clemminck** (JA21):

De heer Mohandis heeft echt een probleem met goed luisteren, want dit is nu al de tweede keer dat hij ...

De heer **Mohandis** (PRO):

Voorzitter, een punt van orde.

De heer **Clemminck** (JA21):

... er allemaal zaken bij haalt die ik niet gezegd heb.

De **voorzitter**:

Heel even wachten ...

De heer **Clemminck** (JA21):

Ik ben aan het woord totdat de voorzitter zegt dat ik niet meer aan het woord ben.

De **voorzitter**:

Ik snap dat u een punt van orde wilt maken, meneer Mohandis, maar dat kunt u pas maken als ik u het woord geef en niet als u door de heer Clemminck heen praat. De heer Mohandis heeft een punt van orde.

De heer **Mohandis** (PRO):

Voorzitter, ik wil dit even heel duidelijk maken. Als de heer Clemminck duidelijke politiek bedrijft, dan moet hij gewoon duidelijk zijn in zijn voorstellen en dan moet hij niet allerlei zaken aan elkaar knopen, vervolgens een heel warrig verhaal houden en dan hopen dat ik dat ga ontwarren. Dan moet u een hele concrete vraag stellen. U doet een voorstel over geen moskeeën. Daarna zegt u: ook geen kerken, maar het gaat mij om moskeeën. Ik blijf dit vaag vinden. Het is aan u ...

De **voorzitter**:

Het is aan "de heer Clemminck".

De heer **Mohandis** (PRO):

... om een concrete interruptie te plegen en een concrete vraag te stellen. Dan krijgt u ook een concreet antwoord. Maar u moet niet een heel warrig verhaal houden en alles aan elkaar knopen. Het ging om Gorinchem, dus ik zou zeggen: stel een duidelijke vraag en dan krijgt u ook een duidelijk antwoord. Ik luister heel goed, maar ik zou zeggen: stel de vraag heel scherp en houd het kort in uw interruptie mijn kant op, zodat ik kan antwoorden.

De **voorzitter**:

Voordat ik de heer Clemminck het woord geef: u heeft uw punt gemaakt. Ik verzoek u nogmaals om via de voorzitter te spreken, juist bij dit soort punten. U spreekt hem dus aan met "de heer Clemminck" en niet met "u". We hebben hier juist een afspraak over gemaakt. Ik ga het nogmaals aan iedereen vertellen: we spreken via de voorzitter. Volgens mij heeft de heer Mohandis zijn punt gemaakt, dus ik verzoek de heer Clemminck om verder te gaan met zijn vierde interruptie en om hier niet verder op in te gaan.

De heer **Clemminck** (JA21):

Ik ga mijn best doen, voorzitter, maar de heer Mohandis maakt het niet makkelijk met zijn commentaar. Maar goed, ik ga naar u luisteren, want u bent de voorzitter.

Ik stel vast dat ik het bijzonder hypocriet vind dat de collega van PRO zich zorgen zegt te maken om de democratie. Dat deel ik met hem. Hij komt met allerlei voorbeelden, zoals buitenlandse beïnvloeding, artificial intelligence en fakenieuws. Daar mag je je zorgen over maken, maar het feit dat de collega van PRO de meest flagrante schending van onze democratie niet benoemt in zijn betoog, namelijk de gebeurtenissen rondom de volmachten in Gorinchem, zegt heel veel over de oprechtheid van de collega van PRO als het gaat om zijn democratische waarden. Dat wil ik toch benoemd hebben en daar laat ik het bij, voorzitter.

De **voorzitter**:

Ik hoor verder geen vraag meer, maar de heer Mohandis mag uiteraard nog reageren, als hij dat wil.

De heer **Mohandis** (PRO):

Ik heb er genoeg over gezegd. Ik ben het er totaal mee oneens dat iets wat heel ernstig is tegenover iets anders wordt afgestreept. De heer Clemminck doet alsof er geen problemen zijn met AI en verkiezingsbeïnvloeding. Die suggestie wordt hier neergelegd, omdat zijn punt kennelijk belangrijker is dan andere punten. Nee, ze zijn allemaal belangrijk en we moeten ze allemaal benoemen. We moeten ze allemaal aanpakken. Dat is hoe wij in de wedstrijd zitten. Wij zijn niet van cherrypicking. Dat heb ik ook nooit gedaan. Dat hier de suggestie wordt gewekt, zeg ik via u, voorzitter, richting de heer Clemminck, dat wij een andere opvatting zouden hebben over wat er in Gorinchem is gebeurd, is natuurlijk een krankzinnige aantijging. Dat is gewoon nonsens. Onze democratie werkt. Als er is geronseld, dan moet je dat keihard aanpakken. Er is opnieuw gestemd en de uitslag was niet anders. U kunt van alles vinden, maar ik ga over mijn eigen inbreng. Dit is net zo ernstig. U gaat over uw eigen inbreng en dat moeten we van elkaar respecteren.

De **voorzitter**:

U heeft geen interrupties meer.

De heer **Clemminck** (JA21):

Een persoonlijk feit, voorzitter.

De **voorzitter**:

Dan hoop ik echt dat het een hele goede is.

De heer **Clemminck** (JA21):

Dat laat ik aan uw beoordeling. Ik wil toch even heel duidelijk maken dat ik in mijn betoog, nog geen 30 seconden voordat de heer Mohandis het woord kreeg, heel duidelijk zei dat hij zich terecht zorgen maakt over artificial intelligence, fakenieuws en buitenlandse beïnvloeding. Ik heb expliciet gezegd dat dat terechte zorgen zijn. En het werd weer genegeerd!

De **voorzitter**:

Dat staat genoteerd. We gaan verder met de inbreng van de heer Vermeer, want volgens mij was u, meneer Mohandis, aan het einde van uw inbreng gekomen.

De heer **Vermeer** (BBB):

Dank u wel, voorzitter. Verkiezingen zijn het fundament van onze democratische rechtsstaat en zonder vertrouwen in de uitslag staat alles wat wij hier doen op losse schroeven. Gelukkig staat het vertrouwen van de Nederlanders in verkiezingen als een huis, maar dat vertrouwen behouden vraagt om heldere regels en vooral om politici die de keuze van de kiezer respecteren, ook wanneer die keuze hun niet bevalt. Daar gaat het internationaal al vaak mis. Donald Trump weigerde zijn verkiezingsverlies in 2020 te erkennen en de gevolgen waren enorm. Hij tastte daarmee het vertrouwen in het democratische proces aan. In Duitsland zien we juist een andere reflex. Nu de AfD daar bij recente verkiezingen groot is geworden, klinkt opnieuw de roep van de andere partijen om die partij te verbieden. Maar niet alleen in Duitsland, want ook in Nederland waren de reacties op die verkiezingsuitslag niet mals. Natuurlijk moet de rechtsstaat optreden wanneer partijen of personen de wet overtreden. En laat ik het hier maar duidelijk benoemd hebben: BBB heeft niks met de extreemrechtse denkbeelden van deze partij. Maar een onwelgevallige verkiezingsuitslag is geen grond om kiezers buitenspel te zetten. Verbieden en uitbannen nemen de onvrede niet weg. Luisteren, het debat aangaan en problemen oplossen doen dat wel. Tot zover mijn inleiding, voorzitter.

BBB ziet voordelen in het nieuwe kleinere stembiljet. Het is beter hanteerbaar, eenvoudiger te vervoeren en praktischer bij het tellen, maar tegelijkertijd is het percentage ongeldige stemmen in de experimentgemeenten nog steeds hoger. Bovendien verdwijnen de namen van de kandidaten van het biljet en moet de kiezer werken met kandidaatnummers en een apart overzicht. Juist bij gemeenteraadsverkiezingen vindt BBB dat een stap te ver. Daar stemmen mensen vaak niet op een partij, maar op de buurvrouw, de ondernemer uit het dorp of iemand die zij kennen uit een vereniging. Een gemeenteraad is geen Haagse partijmachine. Een gemeenteraad is van zijn inwoners en dat zou eigenlijk ook voor de Tweede Kamer moeten gelden. BBB wil daarom dat bij gemeenteraadsverkiezingen de namen van kandidaten op het stembiljet blijven staan. Is de minister bereid deze mogelijkheid voor gemeenten te behouden?

Ook bij volmachten moet zorgvuldigheid vooropstaan. Er is hier al meer over gezegd. De signalen over het ronselen van stemmen in Gorinchem zijn ernstig. Wie druk uitoefent op kiezers, raakt aan het vrije en vertrouwelijke karakter van de verkiezing. De handhaving moet dus steviger en gemeenten moeten een duidelijker kader krijgen voor hertelling of herstemming. Maar beperk het aantal volmachten niet zomaar. Voor ouderen, mensen met een beperking en inwoners die voor hun werk ver van huis zijn, is stemmen bij volmacht een noodzakelijke voorziening. Welke gerichte maatregelen neemt de minister tegen ronselen zonder goedwillende kiezers te raken?

Voorzitter. BBB staat open voor een kiesstelsel dat de band tussen kiezer, regio en Kamerlid versterkt. Een vorm met districten kan helpen om regio's beter zichtbaar te maken. Wie in Zeeland, Limburg of de Achterhoek woont, moet niet het gevoel hebben dat Kamerleden alleen langskomen wanneer de verkiezingsbus toevallig door de regio rijdt. De afstand tussen kiezer en Kamerlid is wat BBB betreft onder het huidige kiesstelsel te groot. BBB wil daarom een kiesstelsel waarin niet alleen de partij, maar ook de persoon en de regio herkenbaar zijn. Geef regionale kandidaten een eerlijke kans en geef voorkeurstemmen meer gewicht. Een vorm met districten kan daarbij helpen, zolang iedere stem even zwaar blijft tellen. Ik kijk dan ook met veel interesse naar de plannen van de minister. Ik heb nog wel de volgende vragen. Wat merkt een kiezer in de regio straks concreet van de plannen van de minister? En weet die kiezer straks beter welk Kamerlid zijn of haar streek vertegenwoordigt en bij wie ze kunnen aankloppen?

Voorzitter, dan nog iets over de Kiesraad. De onafhankelijke positie van de Kiesraad verdient bescherming. Benoemingen mogen niet de indruk wekken dat de politiek de scheidsrechter samenstelt. Meer checks-and-balances kunnen verstandig zijn, mits de Kamer haar controlerende rol houdt. Is de minister dat met mij eens en hoe zien wij dat terug in zijn voorstellen?

Tot slot, voorzitter. Verkiezingsgeschillen moeten snel, onafhankelijk en volgens vooraf bekende criteria worden beoordeeld. Ook de Kiesraad en het digitale telsysteem Abacus moeten aantoonbaar onafhankelijk, veilig en controleerbaar zijn. Technologie mag helpen, maar mag nooit een black box worden. Kan de minister toezeggen dat papieren stemmen altijd handmatig controleerbaar blijven en dat de adviezen over de beveiliging van Abacus volledig worden uitgevoerd? Zo ja, hoe zien we dat dan terug in zijn voorstellen?

Dank u wel.

Voorzitter, heb ik soms nog tijd over?

De **voorzitter**:

U mag nog twintig seconden volpraten.

De heer **Vermeer** (BBB):

Dan wil ik toch nog even iets zeggen over wel of geen stembureaus in gebedshuizen. Ik had daarover een discussie met beleidsmedewerkers. Het is

natuurlijk zo dat iemand die zelf niet gelooft, een heel ander gevoel heeft bij het gebedshuis dan mensen die gelovig zijn opgevoed. Een gebedshuis is vaak ook een huis van god, van welke religie dat dan ook uitgaat. Dat geeft natuurlijk heel andere druk en een heel ander gevoel op het moment dat je in het stemhokje staat en daar een vakje aankruist. Voor sommige mensen is het immers letterlijk zo dat God daar meekijkt, al helemaal in het huis van God zelf. Wij moeten dus niet onderschatten dat dit niet voor iedereen dezelfde lading heeft. Ik denk dat het dan ook een zeer valide punt is om het eens een keer erover te hebben. Dit dan nog wel buiten allerlei praktische zaken om, omdat in sommige plaatsen de kerk het enige gemeenschappelijke gebouw is dat beschikbaar is.

Dank u wel.

De **voorzitter**:

Dat roept een interruptie op bij mevrouw Huizenga en de heer Mohandis.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Dat roept inderdaad een interruptie op. Er mag namelijk ook in een kroeg of in een snackbar of in een poppodium gestemd worden. Er zullen ook mensen zijn die daar wat minder mee hebben. Hoe kijkt u daar dan naar? Het gaat er immers om dat we in elk stembureau neutraliteit waarborgen, welke plek het dan ook is. Wat is daar dan uw reflectie op?

De **voorzitter**:

Wat is daarop de reflectie van de heer Vermeer?

De heer **Vermeer** (BBB):

Mevrouw Huizenga gaat volledig voorbij aan mijn punt. Het gaat niet om de mensen die er niets mee hebben, maar juist om de mensen die er alles mee hebben. Die worden beïnvloed. Iemand die niets met een kerk heeft, heeft er ook geen last van dat iets of iemand met hem mee zou kijken op het moment van stemmen. Maar als je daar wel heel veel symbolische en religieuze waarde aan hecht, dan zit er heel andere druk op. Dat is het punt dat ik wil maken.

De **voorzitter**:

Mevrouw Huizenga, uw laatste interruptie.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Bent u dan een voorstander van het benutten van gebedshuizen of bent u daartegen?

De **voorzitter**:

Is de heer Vermeer hiervan een voorstander?

De heer **Vermeer** (BBB):

We moeten echt een debattraining gaan houden, want ... Heel goed, voorzitter.

Ik vind dit een punt waar wij een keer een apart debat over moeten gaan houden, omdat ik dit wel een dilemma vind. Ik snap en voel natuurlijk ook dat mensen die niet religieus zijn opgevoed of niet religieus zijn, zich heel moeilijk kunnen voorstellen welke lading dat met zich meebrengt. Ik weet ook niet of een debat dat op gaat lossen, maar ik zou persoonlijk zeggen: als er een religieus neutraal alternatief is, zie ik liever dat dat gebruikt wordt als stembureau.

De heer **Mohandis** (PRO):

Wat de heer Vermeer en ik delen, is dat wij allebei in de lokale politiek hebben gezeten. Er zijn ongetwijfeld uitzonderingen, maar ik weet dat de meeste gemeenten dit dilemma gewoon op tafel leggen en met elkaar het gesprek voeren over: wat is nou een verstandige keuze voor een stembureau? Volgens mij vindt het op de meeste plekken in Nederland niet in een gebedshuis plaats. Dat gesprek vindt dus plaats. Het enige wat ik tegen de heer Vermeer zou willen zeggen, is dat er altijd discussie zal zijn over neutraliteit. Wat doe je met een heel druk buurthuis? Daar komt immers wellicht ook niet een afspiegeling van de gemeente. Het is dus altijd zoeken naar wat dan wel een neutrale locatie is. Ik denk dat je daar heel veel over kunt debatteren, maar ik wil de heer Vermeer er nu toch vooral op wijzen dat ik zie dat gemeenten dit gesprek voeren. Ik durf ook wel te zeggen dat het overgrote deel van de gemeenten er juist bewust voor kiest om het niet te doen. Volgens mij is dat bewustzijn er best.

De heer **Vermeer** (BBB):

Dat bewustzijn kan er zijn, maar in mijn eigen gemeente zie ik dat zowel kerken als moskeeën als stemlocatie op de lijst staan. Dat heeft aan de ene kant het voordeel dat het een vertrouwde plek is waarvan je de route om er te komen kent. Het nodigt je dan misschien juist uit, ook omdat je er eerst nog wat gelijkgestemden kunt ontmoeten. Dat kan een voordeel zijn voor het opkomstpercentage. Ik wil alleen wel in deze discussie de mening ondersteunen dat het ook andere gevoelens opwekt. Dat is vanuit religieus oogpunt gezien goed, want dat is de bedoeling van dat huis van God.

De **voorzitter**:

De heer Mohandis voor zijn laatste interruptie.

De heer **Mohandis** (PRO):

De allerlaatste. Ik doe dit meer om even de discussie recht te doen, zeg ik dan maar even. Als er in een moskee of een kerk een stembureau zit met alle instructies die daarbij horen, dan is dat vaak bij alle plekken die ik heb gezien, een lokaal dat zo goed is ingericht dat je het gevoel hebt dat je in een gewoon stembureau binnenkomt. Je hebt daar niet echt het gevoel dat je die dag meer moet doen dan je stem uitbrengen. Maar dit is nog even gewoon een constatering vanuit mijn kant richting de heer Vermeer, voorzitter.

De **voorzitter**:

Meneer Vermeer, afrondend.

De heer **Vermeer** (BBB):

Strikt fysiek geldt dat zo. Ik ben afgelopen februari in Caïro geweest. Ik heb daar zowel kerken als moskeeën bezocht, maar op het moment dat je een poort doorgaat en het terrein oploopt, heerst daar al een andere sfeer en een ander gevoel, in ieder geval voor mij. Als ik de enige ben die dat heeft, is er niets aan de hand. Dan hoeven we daar ook geen regels voor aan te passen, maar ik kan me zo voorstellen dat er meer mensen zijn die dat zo voelen.

De **voorzitter**:

Daarmee zijn we aan het einde gekomen van de eerste termijn van de Kamer. Ik schors de vergadering tot 14.35 uur.

De vergadering wordt van 14.00 uur tot 14.35 uur geschorst.

De **voorzitter**:

Welkom terug bij het commissiedebat Verkiezingen van de commissie voor Binnenlandse Zaken. We hebben de eerste termijn van de Kamer gehad en zijn nu in afwachting van de eerste termijn van de minister. Ik stel voor om vier interrupties toe te staan. Hou ze kort en bondig. Dan is het woord nu aan de minister.

Minister **Heerma**:

Dank u wel, voorzitter. Ik heb met interesse naar de inbreng van uw Kamer geluisterd. Ik ben voornemens op uw inbreng te reageren. Tegelijkertijd zeg ik tegen de voorzitter dat ik terdege mijn best ga doen om daarbij in de derde persoon te spreken, maar dank ú wel.

Voorzitter. Wij spreken vandaag met elkaar over een heel belangrijk onderwerp. Dat hebben verschillende sprekers aan de kant van de Kamer ook heel duidelijk benadrukt. Dat is terecht. Eerlijke en vrije verkiezingen vormen de basis van onze representatieve democratie. Het verkiezingsproces behoeft daarom voortdurend aandacht, zodat onze verkiezingen daadwerkelijk vrij en eerlijk blijven. Daarom vind ik het belangrijk dat uit de evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen en van de Tweede Kamerverkiezingen van het jaar daarvoor blijkt dat deze eerlijk, transparant en controleerbaar zijn verlopen. Vanzelfsprekend zet ik mij met de Kiesraad, de gemeenten en de overige partners in het verkiezingsproces in om in maart de verkiezingen van de Provinciale Staten, de algemene besturen van waterschappen, de eilandsraden en het kiescollege voor niet-ingezetenen wederom vrij en eerlijk te laten verlopen.

Graag ga ik daarom in op de door u gestelde vragen. Ik zal die in vijf blokken beantwoorden, want er kwam een groot scala aan onderwerpen in dit debat langs. Ik wil beginnen met de weerbare democratische rechtsstaat en verkiezingen. Daarna ga ik in op de evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen en de Tweede Kamerverkiezingen. Daarna heb ik een apart blokje waarin ik specifiek inga op Gorinchem en de herstemming, om vervolgens in te gaan op het onderwerp waar, denk ik, de meeste vragen over zijn gesteld, namelijk het nieuwe stembiljet. Dan volgt als laatste het favoriete blok van de heer Bosma, hoewel hij er niet is: varia.

Voorzitter. Dan beginnen we bij de weerbare democratische rechtsstaat en verkiezingen. Dat is het eerste blok. Nederland is een sterke democratische rechtsstaat. Dat is echter geen vanzelfsprekendheid. Geopolitieke spanningen nemen wereldwijd toe. Ook gevestigde democratieën staan onder druk. Nederland is hier niet immuun voor. Denk aan pogingen tot het manipuleren van informatie, inmenging rondom verkiezingen, en agressie en intimidatie van onze bestuurders en politici. Dat is nu in dit debat niet ingebracht, maar in ongeveer alle debatten die we over de gemeenteraadsverkiezingen hebben gehad, was dit terecht een punt van zorg. Onze democratische rechtsstaat blijft daarom om onderhoud vragen. Ik heb u daarom voor het zomerreces mijn inzet voor de weerbare democratische rechtsstaat toegestuurd.

Ik zou in dit blok specifiek in willen gaan op de geschilbeslechting. Daar is door verschillende partijen iets over gezegd. Een deel van de vragen was gewoon informerend over het proces. Onder anderen de heer Clemminck van JA21 heeft aangegeven hoe hij daarnaar kijkt. Ik ga het proces schetsen, waar we nu staan. Ik denk dat een deel van het debat daarop gaat volgen. Een onderdeel van de aanpak om de weerbaarheid van het verkiezingsproces te versterken betreft het aanpassen van de geschilbeslechting in het verkiezingsproces. Dit is een complex onderwerp. Dat bleek ook al uit de verschillende inbrengen vanuit uw Kamer. Daarover is eerder voorlichting gevraagd aan de Raad van State. Het vorige kabinet heeft op die voorlichting gereageerd en heeft hierbij de hoofdlijnen geschetst van hoe een nieuw stelsel eruit zou kunnen zien.

De fractie van JA21 heeft gevraagd naar de status van dit voorstel. Op dit moment werk ik aan de verdere uitwerking hiervan. Ik zal uw Kamer voor het einde van dit jaar informeren over de voortgang. Vanuit de Kamer is er door verschillende partijen op aangedrongen hier tempo mee te maken. Volgens mij werd de eerste helft van volgend jaar als termijn geschetst, maar wij streven

ernaar om die nadere uitwerking voor het einde van dit jaar naar de Kamer toe te sturen.

Het CDA heeft in dit kader gevraagd of we het vaststellen van de verkiezingsuitslag wel bij de volksvertegenwoordiging neer moeten blijven leggen. De heer Clemminck heeft daarover juist een andere positie ingenomen. Daar zal het debat dus zeker nog over gevoerd gaan worden. Op dit moment is het besluit van het vertegenwoordigend orgaan over eventuele geschillen finaal. Dat is niet alleen de Tweede Kamer; dat geldt voor alle lagen. Mijn voornemen is om dit besluit toetsbaar te maken bij de rechter. De heer Clemminck gaf aan dat er hierover een Europees arrest is geweest. Daarnaast heeft het kabinet hier in de vorige periode een verkenning naar gedaan. De historische schets daarvan klopt, maar ik ben dus voornemens door te gaan op de lijn die een deel van de Kamer een positieve ontwikkeling vindt; de heer Clemminck zei daar iets anders over. Dat behelst ook dat ik moet inzetten op een grondwetswijziging waardoor een rechter verkiezingsgeschillen kan toetsen; dat zou daar onderdeel van zijn.

Het CDA heeft voorts gevraagd naar de mogelijke wettelijke criteria voor het beoordelen van geschillen rondom verkiezingen. Ik ga hier eerlijk over zijn, want die complexiteit hangt hiermee samen. Ik heb hier nog geen besluit over genomen, maar ik hecht er in ieder geval belang aan dat deze criteria zo duidelijk mogelijk moeten zijn. Tegelijkertijd is het niet mogelijk om volledig te voorspellen wat er in de toekomst allemaal kan gaan gebeuren bij een verkiezing. Een belangrijk uitgangspunt hierbij is dat er niet te lichtvoetig omgegaan moet worden met het ongeldig verklaren van een verkiezingsuitslag. Er moet dus heel duidelijk iets aan de hand zijn wat van invloed is geweest op de uitslag van de verkiezingen.

Het CDA heeft gevraagd naar de termijnen van de procedure van de geschillenbeslechting; dat is ook weer een terechte, complexe vraag: hoeveel dagen kunnen hiervoor uitgetrokken worden en wat betekent dat voor hoe snel een raad of een Kamer beëdigd kan worden? De termijnen in het verkiezingsproces zijn ook bij geschillenbeslechting van belang. Aan de ene kant moet er ruimte zijn om een ordentelijk proces te doorlopen en vergt een zorgvuldige beoordeling van het geschil tijd. Aan de andere kant is het van groot belang dat na verkiezingen zo snel mogelijk duidelijk is wat de nieuwe politieke verhoudingen zijn en dat de nieuwe leden aan de slag kunnen. Ik betrek deze vraag daarom bij de uitwerking. Ik verwacht aan het einde van dit jaar de nadere uitwerking te geven. Uw Kamer heeft volgens mij in de eerste termijn laten zien hoe complex dit is. Ik bevestig hier dat dit een zorgvuldige afweging vergt. Ik denk daarom dat het heel goed is dat we zodra de nadere uitwerking er is daar een serieus debat met elkaar over hebben, juist omdat dit een serieus vraagstuk is en niet zomaar iets.

De heer Clemminck vroeg specifiek naar FIMI. Eigenlijk vroeg hij wat FIMI is. FIMI staat voor Foreign Information Manipulation and Interference. Dat is de gangbare Europese term; daar komt het vandaan. Tegelijkertijd is er de vraag hoe je dit in goed Nederlands kunt vertalen. In het Nederlands betekent het "buitenlandse informatiemanipulatie en inmenging". Er wordt veelal ook gesproken van "desinformatie vanuit het buitenland". Ik denk dat ook dat voor een groot deel de lading dekt. In de kern gaat het om digitale gecoördineerde informatiecampagnes door buitenlandse actoren, gericht op het heimelijk en oneigenlijk beïnvloeden

van het publieke debat, onder meer rond verkiezingen. Dit ondermijnt onze democratische rechtsstaat. Deze dreiging neem ik zeer serieus. In het coalitieakkoord is afgesproken dat er een organisatie komt voor het monitoren van de herkomst en verspreiding van desinformatie. Daarom maak ik wetgeving en werk ik aan de inrichting van een organisatie die online FIMI-campagnes structureel kan detecteren. Totdat deze organisatie er is, laat ik wetenschappers en partijen uit het maatschappelijk middenveld via pilots onderzoek doen naar FIMI-campagnes rond verkiezingen. Ik informeer uw Kamer eind 2026 over de stand van zaken van de inrichting van de organisatie, de uitkomsten van de onderzoeken en het wetgevingstraject. Ik zal het onderzoeksrapport en de gegevens van de onderzoekers dan ook met u delen; daar was een heel specifieke vraag van de heer Clemminck over. Dit komt dus allemaal aan het einde van het jaar.

De **voorzitter**:

Voordat u verdergaat heeft de heer Clemminck een interruptie.

De heer **Clemminck** (JA21):

Ik laat het aan de minister dat de vraag nu niet beantwoord kan worden omdat het antwoord met de informatie aan het einde van het jaar komt, maar dit roept wel de vraag op of onderzoek naar beïnvloeding van onze verkiezingsuitslag door buitenlandse actoren bijvoorbeeld niet bij een inlichtingendienst hoort. In hoeverre is het dus noodzakelijk om daar een aparte entiteit voor te creëren?

Minister **Heerma**:

Ik wil hier niet een heel debat over de inlichtingendiensten van maken. Daarom moet ik even nadenken over het antwoord. Het gaat hier over het openbare debat over beïnvloeding die in openbare bronnen plaatsvindt en over het inzichtelijk maken daarvan. Ik zou dus zeggen dat je dit, waar het niet nodig is om het door de diensten te laten doen, juist buiten het domein van de diensten zou willen houden omdat dit een onderdeel is van het openbare debat hierover. Ik zie de heer Clemminck heel gepuzzeld kijken, maar volgens mij is het belangrijk om het openbare debat te voeren over wat we in het openbaar zien gebeuren maar waar niet altijd voldoende bewustzijn van is.

De **voorzitter**:

U vervolgt uw beantwoording.

Minister **Heerma**:

Dan ga ik naar de vraag van de heer Mohandis over het Rathenau Instituut en een rapport. De inmenging van sociale media vraagt om een brede samenhangende aanpak. Mede naar aanleiding van het rapport, waarvan ik denk

dat de heer Mohandis ernaar verwijst, is het kabinet gestart om beter zicht te krijgen op de beïnvloeding van verkiezingen. Zo ben ik gestart met de pilots rondom FIMI-detectie. Om beter zicht te krijgen op wat er rond verkiezingen gebeurt, hebben we structureel overleg met toezichthouders en werken we dus aan de oprichting van een FIMI-detectie-eenheid. De uitgebreide reactie op dit rapport, als ik het goede rapport voor ogen heb, staat in de brief voor het commissiedebat Sociale media en inmenging van 1 juni 2026. Dat was het debat met de staatssecretaris Digitale Weerbaarheid destijds. Ook zal er verder op worden ingegaan in de eerder aangekondigde brief over FIMI, waar ik het zojuist met de heer Clemminck over had.

De heer **Mohandis** (PRO):

Ik dank de minister voor het antwoord. Natuurlijk weet ik ook dat het in een andere commissie is besproken. Dat is ook het hele punt. Om te komen tot een gerichte aanpak om vanuit Nederland een vuist te maken, is het grootste risico niet dat we de urgentie niet delen, maar dat we verschillende ministeries hebben die apart van elkaar aangeven hoe ingewikkeld het in Europa is om effectief te zijn. Of het nou de Digital Services Act of welke act dan ook is: het is ingewikkeld om die regelgeving heel gericht op het doel, effectief, te laten zijn, omdat er ook flink wordt gelobbyd in Europa om die wet te veranderen. Mijn punt is dus meer: hoe gaat de minister ervoor zorgen dat hij als regievoerder op dit onderwerp ook echt wel voor Nederland impact kan maken en dat het niet te versnipperd over ministeries wordt uitgestrooid?

Minister **Heerma**:

Misschien even specifiek over dat debat. Bij dat debat zaten zowel de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties als de staatssecretaris van EZK, juist vanwege het belang van de integraliteit. Ik kan als minister van BZK een waaier aan onderwerpen noemen waarbij de verantwoordelijkheden gedeeld worden of waar veel departementen bij betrokken zijn. Ik kan me nog een debat over racisme en discriminatie herinneren waarin er tijdens het debat met vijf, zes departementen geschakeld werd. Dus daar wordt goed samengewerkt met EZK, met SZW en ook met JenV. Ik verwees naar die brief omdat ik meende dat de heer Mohandis vroeg: hoe kijkt het kabinet tegen dat rapport aan? Daar is in die brief vrij uitgebreid op ingegaan. Ook heb ik hem toegezegd -- ik snap dat hij de vraag nu stelt -- dat we in de brief waar ik het zojuist met de heer Clemminck over had, nader terugkomen op die FIMI-autoriteit. Dat is een belangrijk onderwerp, dus in dat kader kunnen we er verder over praten met elkaar. Dit is het einde van mijn eerste blokje.

Mijn tweede blokje gaat over de evaluatie van de verkiezingen, zowel de Tweede Kamerverkiezingen in 2025 als de gemeenteraadsverkiezingen in 2026. Om te beginnen wil ik aansluiten bij wat ik de heer Clemminck en de heer Mohandis het meest expliciet heb horen zeggen in hun eerste termijn: ze spraken hun respect, waardering en dank uit naar iedereen die zich rondom de verkiezingen inzet voor deze belangrijke dag van onze democratie, het feest van de democratie. Een van de mooie voordelen van het vlak voor de verkiezingen minister van Binnenlandse

Zaken worden, is het volgende. Ik heb de negatieve kant ook gezien, namelijk wat er in de campagnes gebeurde, maar het was mooi om rondom die verkiezingen te zien wat er op stembureaus en de dag daarna bij het tellen van de stemmen gebeurde, bijvoorbeeld in Rotterdam waar ik geweest ben. Het was mooi om te zien hoeveel mensen zich daar inzetten vanuit het besef dat die verkiezingen belangrijk zijn en dat ze daar een steentje aan bij wilden dragen. Ik denk dat dat ook bijdraagt aan het besef dat onze democratie iets schitterends is, waar we met z'n allen een steentje aan bij moeten dragen. Dus ik sluit me zeer aan bij wat de heer Clemminck en de heer Mohandis daarover in eerste termijn hebben gezegd.

De **voorzitter**:

Voordat u verdergaat, een interruptie van de heer Vermeer.

De heer **Vermeer** (BBB):

Ik moest eerst nog even iets laten bezinken over het vorige punt waar de minister over sprak: buitenlandse beïnvloeding, desinformatie en dat soort zaken. In EW Magazine is vandaag een artikel verschenen over andere clubs, zoals Justice for Prosperity, Stichting Democratie Monitor en Voor Ons Nederland, die ook op een bepaalde manier proberen de publieke opinie op z'n minst te beïnvloeden, ook met financieringen die niet onder de Wet politieke financiering en zo vallen. Wordt dat ook meegenomen in het beleid van de minister?

Minister **Heerma**:

Het is altijd lastig om … Er is kennelijk vandaag een publicatie verschenen die ik niet heb gezien, dus hou me ten goede als ik het verkeerd interpreteer, meneer Vermeer. Het gaat bij die FIMI-detectie daadwerkelijk over buitenlandse heimelijke beïnvloeding tijdens verkiezingscampagnes. Mijn neiging is om te zeggen dat dit daar niet over gaat, alleen heb ik de artikelen niet gezien waar de heer Vermeer het over heeft. Maar het gaat om buitenlandse inmenging. Het coalitieakkoord spreekt hier ook over. Er wordt ook over gesproken in de brief waar ik net ook naar verwees richting de heer Mohandis.

De **voorzitter**:

Is het eventueel handig om te zeggen dat de minister daar in de tweede termijn op terugkomt? Dat bespaart u een interruptie, meneer Vermeer. Of wilt u hier nu op doorgaan?

De heer **Vermeer** (BBB):

Ik wil er even op doorgaan, omdat de minister beïnvloeding nu lijkt te beperken tot buitenlandse beïnvloeding, terwijl binnenlandse beïnvloeding veel impactvoller kan zijn, zeker als daar bekende gezichten en zo bij betrokken zijn,

ten opzichte van allerlei buitenlandse campagnes. Zegt de minister eigenlijk dat hij daar niks aan gaat doen, of zegt hij dat hij daar in dit project niks aan doet maar op een andere manier wel? Misschien kan de minister daar in tweede termijn dan even op terugkomen. Dat lijkt me wel zo safe voor iedereen.

Minister **Heerma**:

Het is sowieso prima om hier in de tweede termijn op terug te komen, maar de insteek van FIMI -- als je het in het Nederlands zou vertalen, zou het overigens BIMI zijn -- is "Foreign Information Manipulation and Interference"; let op de F. Vanaf het begin is dit dus de insteek. Ik zal er verder inderdaad in de tweede termijn op terugkomen. Dan is er wellicht ook kans dat ik het artikel bekeken heb waar de heer Vermeer naar verwijst.

Dan ga ik nu wel door met het tweede blok. Ik ga zo in het derde blok in op Gorinchem, want daar hebben vrij veel sprekers vanuit uw Kamer naar verwezen, maar ik wil toch beginnen met zeggen dat de verkiezingen goed verlopen zijn, zowel die voor de Tweede Kamer als die voor de gemeenteraden. Dat wordt onderschreven door de Kiesraad, de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken en wat betreft de Tweede Kamerverkiezingen ook door de commissie voor het Onderzoek van de Geloofsbrieven van uw Kamer. Positief is ook dat de opkomst bij beide verkiezingen hoger was dan bij voorgaande verkiezingen.

Daarnaast blik ik terug op een succesvolle invoering van de Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces, die bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen voor het eerst van kracht was. Met deze wet is de kwaliteit en betrouwbaarheid van ons verkiezingsproces verder versterkt met een belangrijkere rol voor de Kiesraad.

De toegankelijkheid van de verkiezing is wederom licht verbeterd, al blijft fysieke toegankelijkheid van stemlokalen wel achter. Ik blijf me er onverminderd voor inzetten om die te verbeteren. In het blokje varia aan het eind zal ik nog ingaan op een aantal specifieke vragen die hierover zijn gesteld.

Een ander aandachtspunt betreft de postbezorging in de aanloop naar beide verkiezingen. Hoewel het overgrote deel van de post tijdig is bezorgd, zorgen bijvoorbeeld laat aangevraagde vervangende stempassen regelmatig voor problemen. In lijn met het advies van onder meer de Kiesraad hierover vervroeg ik daarom de termijn voor schriftelijke aanvragen. Gelet op de ontwikkelingen op de postmarkt blijft dit een belangrijk aandachtspunt voor toekomstige verkiezingen.

Een aantal fracties hebben iets gezegd over kiezers in het buitenland. Ik geloof dat dat de fracties van VVD en D66 waren, en wellicht ook PRO. Zij vinden het belangrijk dat het voor Nederlanders in het buitenland gemakkelijker moet worden om te stemmen. Zij vragen welke mogelijkheden het kabinet hiervoor ziet. Ik hecht er evenals deze fracties belang aan dat het stemmen vanuit het buitenland zo eenvoudig mogelijk is. Ik heb daarom uiteraard aandacht voor mogelijke hindernissen die kiezers in het buitenland kunnen ervaren. De veranderingen op de postmarkt voor kiezers in Nederland, waar ik net aan refereerde, spelen in het buitenland bijvoorbeeld net zo goed. Tegelijkertijd gelden het belang van de weerbaarheid van het verkiezingsproces en het

waarborgen van dit proces voor kiezers in het buitenland net zo zwaar als voor kiezers in Nederland. Dat raakt aan een deel van de inbreng van de BBB-fractie. Hoewel dat net een ander onderwerp betrof, zat het belang van die weerbaarheid daar wel in. Aanpassingen van regels voor kiezers in het buitenland dienen daarom aan deze waarborgen te voldoen.

Voor kiezers in het buitenland werk ik daarom nu aan het volgende. Er ligt op dit moment een wetsvoorstel bij de Raad van State waarmee ik het mogelijk maak om het briefstembewijs digitaal te versturen. Bij de aankomende verkiezingen gaat de gemeente Den Haag kiezers buiten Nederland voor het eerst een ontvangstbevestiging sturen als hun briefstem in goede orde is ontvangen. Dit zijn twee concrete verbeteringen voor kiezers in het buitenland.

De D66-fractie heeft ook gevraagd of ik bereid ben om een proef met digitaal stemmen in het buitenland op te starten. Gelet op het feit dat voor stemmen vanuit het buitenland dezelfde waarborgen moeten gelden als voor stemmen vanuit Nederland, ben ik niet voornemens om een proef met onlinestemmen op te starten. Het papieren proces verzekert immers dat het verkiezingsproces controleerbaar is en weerbaar is tegen digitale dreigingen. Het gegeven dat het om een relatief beperkte groep gaat, doet daar niets aan af. Bovendien merk ik op dat het stemmen vanuit het buitenland voor het overgrote deel goed gaat. Tussen de 98% en 99% van de verstuurde brieven is nu al tijdig en op de juiste manier aangekomen. Hoewel ik niet voornemens ben om een proef met onlinestemmen te gaan opstarten, blijf ik mij uiteraard inzetten voor het verder verbeteren van het stemmen voor kiezers vanuit het buitenland. Daar heb ik zojuist die twee voorbeelden van gegeven.

De **voorzitter**:

De heer Vermeer met een interruptie, daarna mevrouw Huizenga.

De heer **Vermeer** (BBB):

De minister zegt dat 98% of zo van de stemmen uit het buitenland tijdig is, maar het grootste probleem van het stemmen in het buitenland is dat het heel veel mensen gewoon niet lukt om het überhaupt in te dienen of de deadline te halen, waardoor ze het niet indienen. Daardoor is het allemaal tijdig, maar dat geeft geen enkele weergave van het aantal mensen dat het wel geprobeerd heeft en uiteindelijk de boel niet in kon dienen. Dat is het grote probleem. Zie eens welke afstanden mensen in Australië op sommige momenten moeten afleggen om de boel in orde te maken omdat ze zich dan weer ergens moeten melden. Dat is gewoon niet te doen in die tijd. Daar krijgen wij juist heel veel berichten over. Als mensen het eenmaal indienen, is het tijdig, ja. Maar dat zegt niets over het aantal mensen dat het gewild had of geprobeerd heeft. Heeft de minister daar nog cijfers over?

Minister **Heerma**:

Ik heb daar geen cijfers van en ik denk ook dat die niet te geven zijn voor het specifieke voorbeeld dat de heer Vermeer aanhaalt. Het is onmogelijk om een cijfer te geven over mensen die de intentie hadden. Tegelijkertijd bestaat het probleem wel dat de heer Vermeer aanraakt en dat dus ook door verschillende sprekers uit de Kamer is aangegeven. Daarom werken we dus aan het verbeteren en het vergemakkelijken van het proces. Onder andere dat voorstel dat nu bij de Raad van State ligt, dat het mogelijk maakt om het briefstembewijs digitaal te versturen, is hier een verbetering van. Tegelijkertijd antwoord ik op de vraag van D66 dat ik, gegeven het belang van de controleerbaarheid van het verkiezingsproces maar ook de weerbaarheid tegen digitale dreigingen, niet voornemens ben om een dergelijke proef op te starten.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Ik begrijp inderdaad dat het goed gaat met het stemmen, maar mijn vraag ging ook over het feit dat mensen in het buitenland veel eerder hun keuze moeten maken, terwijl in de laatste weken de campagne eigenlijk pas draait. Dan pas is het duidelijk welke partijen waarvoor staan. Ik hoor gewoon van mensen die in het buitenland wonen dat ze hun stem moeten bepalen op een moment dat heel Nederland nog in een heel ander sentiment zit. Het helpt niet dat we dit niet digitaal doen. Kunt u dan toch nog zeggen wat dan de alternatieven zijn? Als je niet digitaal gaat stemmen, wat is dan het alternatief om dit beter te maken?

De **voorzitter**:

Ik zeg het weer: "Kan de minister ..."

Minister **Heerma**:

Dank u, voorzitter. Ik ben het met de Kamer eens dat we het moeten willen verbeteren en vergemakkelijken. Daarom werken we dus aan een aantal voorstellen, zoals ik heb aangegeven. Tegelijkertijd geldt dat een probleem dat je oplost, ook weer een nieuw probleem kan creëren. Dat moet je tegen elkaar afwegen. Het feit dat je het stemproces moet kunnen controleren -- dat was overigens mijn verwijzing naar de inbreng van de BBB-fractie -- en de digitale zorgen die er eerder rond het stemproces waren, waardoor wij nu in Nederland fysiek met een potlood stemmen, leiden ertoe dat ik niet voornemens ben om die proef op te starten waar mevrouw Huizenga naar vraagt. Tegelijkertijd onderken ik wel dat er dingen verbeterd kunnen worden. Daarom heb ik een paar voorbeelden gegeven van zaken waar we op dit moment al aan werken. We zullen ook met uw Kamer blijven kijken wat er nog meer kan. Maar ik ben niet voornemens om te gaan doen wat er specifiek werd gevraagd.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Is het dan mogelijk dat we nog in een korte toelichting of in een brief wat meer uitleg krijgen over de nadelen van de proef met digitaal stemmen?

Minister **Heerma**:

Daartoe ben ik altijd bereid. Ik wil heel even bezien of er een brief is waar we dat heel goed bij zouden kunnen betrekken. Daar kom ik dan in de tweede termijn even op terug.

De **voorzitter**:

U kunt de beantwoording vervolgen.

Minister **Heerma**:

De heer Mohandis vroeg, eigenlijk in het verlengde van dit onderwerp, naar het makkelijker maken voor mensen in het buitenland om zich te laten registreren, bijvoorbeeld bij paspoortverlenging. Kiezers in het buitenland kunnen zich digitaal registreren. Het digitale proces is op dit moment al vrij eenvoudig en toegankelijk. In de grensgemeenten -- dat zijn er twintig in Nederland -- worden kiezers die emigreren gewezen op de registratie voor het kiezen buiten Nederland. NederlandWereldwijd en de gemeente Den Haag voeren ook samen campagne om Nederlanders buiten Nederland te wijzen op de registratie. Dit is ook terug te zien in het stijgende aantal kiezers dat zich registreert als kiezer in het buitenland. Daarin is een stijgende trend te zien. Daar wordt dus ook inzet op gepleegd.

Voorzitter. Dan ga ik, als ik mijn microfoon niet uitzet, naar de herstemming in Gorinchem. Zoals ik in mijn inleiding al zei, zijn de verkiezingen over het algemeen goed verlopen. Dat is gelukkig breed vastgesteld. Helaas heeft bij de gemeenteraadsverkiezingen in Gorinchem een herstemming plaatsgevonden. Meerdere fracties hebben daar vandaag vragen over gesteld en hebben ook aangegeven hoe uitzonderlijk dat is. Laten we zeggen: gelukkig. Los daarvan moeten we ook vaststellen dat deze herstemming zonder incidenten is verlopen. Daar waren vooraf zorgen over, maar daar is geen sprake van geweest. De aanleiding voor de herstemming in Gorinchem, namelijk de signalen dat er mogelijk sprake was van het ronselen van volmachten, neem ik vanzelfsprekend zeer serieus.

Ik heb hier uiteraard in het bijzonder aandacht voor bij de voorbereiding en informatievoorziening richting de aankomende verkiezingen van maart 2027. Daar vroegen verschillende fracties ook naar. Daar zal bij de voorbereidende informatievoorziening extra aandacht voor zijn. Ik bereid daarom -- dat heb ik eerder aangegeven -- nu ook een onderzoek voor naar het volmachtstelsel om goed te kunnen beoordelen of er aanvullende maatregelen nodig zijn om het ronselen van volmachten te voorkomen en, zo ja, om welke maatregelen het dan zou gaan. Ik zie dat sommige deelnemers aan dit debat -- er ligt ook een initiatiefwetsvoorstel -- eigenlijk al de conclusie trekken dat dit nodig is. Tegelijkertijd heeft onder andere de heer Vermeer, maar volgens mij ook de heer Meulenkamp … Er zitten er twee kanten aan het vraagstuk. De discussie over volmachten is er al langer; daar verwees de heer Clemminck ook naar. Er is de

afgelopen jaren het nodige gebeurd. De strafmaat is verhoogd en de grens van de strafbaarheid is verlaagd.

Er is nu een noodzaak, zeker door wat er gebeurd is in Gorinchem, maar eigenlijk ook al doordat deze discussie vanuit internationale verkiezingswaarnemers loopt, om het goed te bestuderen. Ik zou toch ook in de richting van de Kamer willen zeggen: dat komt ook doordat volmachtstemmen ook echt een andere kant heeft. Ik zal zo iets over de heer Clemminck zeggen en over waar er meer met volmachten gestemd wordt. Ik heb daar geen onderzoek naar gedaan, maar er zijn verschillende redenen waarom er op sommige stembureaus sprake is van een hoger percentage aan volmachten. Het heeft ook de kant dat mensen via de volmachten de kans hebben om hun stem mee te laten tellen. Daarom zou ik toch het volgende willen zeggen. Laten we dit onderzoek -- we gaan er namelijk goed naar kijken -- afwachten om te bezien of er iets moet gebeuren en wat er moet gebeuren. Dat is ook de beantwoording van de vraag die de heer Van den Brink van het CDA stelde over het terugbrengen naar één volmacht per kiezer. Hij gaf zelf ook in de interruptie aan dat hij daar nog geen standpunt over inneemt. Volgens mij is dat terecht. Volgens mij moeten we dit onderzoek afwachten. Hier zal ook aandacht worden besteed aan bijvoorbeeld dit vraagstuk.

De wijziging van het volmachtstelsel heeft namelijk een grote impact op bijvoorbeeld ouderen. Een van de meest voorkomende redenen voor volmachten is dat mensen voor hun ouders gaan stemmen. Je ziet bijvoorbeeld ook dat stembureaus op plekken waar verzorgingsinstellingen zijn en relatief veel ouderen wonen, een hoger aantal volmachtstemmen hebben.

Met die twee kanttekeningen geef ik volgens mij ook invulling aan de vraag die de heer Vermeer van de BBB stelde, namelijk dat we ook de effecten van een wijziging voor goedwillende kiezers in ogenschouw moeten nemen. Dat zullen we in dit onderzoek meenemen.

Ik informeer uw Kamer dit najaar over de opzet van het onderzoek. Een onderdeel van dit onderzoek zal ook plaatsvinden tijdens de Provinciale Statenverkiezingen, de waterschapsverkiezingen en de eilandraadsverkiezingen van maart 2027. Ik verwacht u het onderzoek vervolgens in de tweede helft van 2027 toe te kunnen sturen. Dat betekent dat er twee momenten komen waarop uw Kamer er ook iets van kan vinden: bij de opzet van het onderzoek, die ik dit najaar stuur, en na ommekomst van het onderzoek. Laten we dan hier met elkaar het serieuze inhoudelijke gesprek over voeren.

De heer Clemminck vroeg: kan de minister bevestigen dat fysiek stemmen altijd de voorkeur heeft en de norm zou moeten zijn? Het uitgangspunt is inderdaad dat zo veel mogelijk mensen hun stem zelfstandig kunnen uitbrengen. Een volmacht kan worden gebruikt als iemand niet in staat is om in persoon te stemmen. Dit gaat om mensen die bijvoorbeeld in het buitenland zijn of fysiek niet in staat zijn om naar het stembureau toe te gaan. Dit was het wat betreft het blokje Gorinchem.

Dan zijn er best veel vragen gesteld en ook bespiegelingen gehouden over het nieuwe stembiljet, waar inderdaad al een aantal jaren mee geëxperimenteerd wordt. De heer Clemminck gaf aan nog niet overtuigd te zijn, maar het wel goed te vinden dat er na meerdere experimenten ook een wetsvoorstel komt, zodat erover gedebatteerd kan worden. Mevrouw Schilder gaf aan de voordelen van de

gedachte achter een kleiner stembiljet wel te zien. Zij omschreef het vrij plastisch: het stemformulier zou ongeveer als wandbekleding kunnen dienen. Ik heb het eerder zelf met een tafellaken vergeleken en in sommige gevallen heeft het die omvang. Maar ik heb mevrouw Schilder ook heel kritisch horen vragen naar een aantal keuzes daarbinnen en ik ga proberen daar antwoord op te geven. Dat betreft ook de vraag waarom we het experiment op dit moment aanpassen. Het echte debat hierover zal dus naar aanleiding van het wetsvoorstel komen. Het is namelijk niet zomaar iets; het is iets fundamenteels. We moeten daar dan ook het debat serieus met elkaar over voeren.

Een nieuw, kleiner stembiljet moet zorgen voor verkiezingen die toegankelijker en beter uitvoerbaar zijn. Met het nieuwe stembiljet is nu bij drie verkiezingen op rij geëxperimenteerd en de evaluatie van de experimenten bij de gemeenteraadsverkiezingen schetst opnieuw een positief beeld. Zowel kiezers, gemeenten als stembureauleden zijn uitgesproken tevreden over het gebruik van het nieuwe stembiljet. Ik heb dat bij de laatste gemeenteraadsverkiezingen ook zelf kunnen zien in Leiden, waar ze het voor het eerst meenamen, en in Alphen aan den Rijn, waar ze het volgens mij voor de derde keer meenamen. Ik heb bij zowel kiezers als stembureauleden als de gemeenten het enthousiasme hierover gezien, bijvoorbeeld als het gaat om de toegankelijkheid van het nieuwe stembiljet voor mensen die bijvoorbeeld een fysieke beperking hebben.

Na de positieve evaluaties heb ik besloten het wetsvoorstel voor te bereiden om het nieuwe stembiljet landelijk in te voeren. Dat maakt ook dat we het er serieus over kunnen hebben met uw Kamer. Uw Kamer kan dit wetsvoorstel in 2027 verwachten. Dat betekent dat als de behandeling ertoe leidt dat de Kamer dit in meerderheid aanneemt, je bij de verkiezingen in 2029 voor het Europees Parlement voor het eerst met het nieuwe stembiljet als norm zou kunnen stemmen, maar dat is allemaal afhankelijk van het tijdpad en de behandeling in de Kamer.

Een belangrijk uitgangspunt is de eenduidigheid. Daarom kies ik voor één model stembiljet voor alle verkiezingen, zodat kiezers bij iedere verkiezing op dezelfde manier stemmen. Een ander biljet bij de gemeenteraadsverkiezingen dan bij andere verkiezingen, waar de BBB naar vraagt, vind ik persoonlijk om die reden onwenselijk. Dan krijg je namelijk bij verschillende verkiezingen verschillende formulieren. Dat vergroot de kans op verhoogde ongeldigheid. Ik heb mevrouw Schilder en de heer Clemminck gehoord toen zij zeiden dat het feit dat men er nog geen ervaring mee heeft niet voldoende antwoord is op een iets verhoogd ongeldigheidspercentage, maar er is wel een correlatie. We stemmen al decennia met hetzelfde principe. Als dat verandert, dan is het niet verwonderlijk als het ongeldigheidspercentage iets hoger is. Tegelijkertijd is het internationaal gezien nog steeds heel laag. Ik zal zo meteen nog even specifiek ingaan op de vragen van mevrouw Schilder. Zij heeft zich goed ingelezen en stelde een aantal heel specifieke vragen. Daar zal ik zo dus op ingaan.

Om de continuïteit voor kiezers, stembureauleden en gemeenten te waarborgen, heb ik voor de verkiezingen van 2027 de gemeenten die eerder hebben geëxperimenteerd, opnieuw gevraagd om met het nieuwe stembiljet te stemmen. Voor zover ik weet is daar bij alle deelnemende gemeentes enthousiasme voor op basis van de eerdere ervaringen.

Hoewel veruit de meeste kiezers een geldige stem uitbrengen, blijft het aandeel ongeldige stemmen een belangrijk aandachtspunt. Dat is volgens mij door bijna alle deelnemers in dit debat ook uitgesproken. Met het nieuwe stembiljet worden iets meer ongeldige stemmen uitgebracht dan met het huidige stembiljet. In dit kader heeft de Groep Markuszower, mevrouw Schilder dus, gevraagd of ik bij mijn besluit blijf om door te gaan met het nieuwe stembiljet en of ik een grens hanteer voor het aantal ongeldige stemmen. Ik hanteer geen harde grens omdat die per definitie arbitrair zou zijn.

Het CDA vroeg wat ik eraan doe om het aantal ongeldige stemmen verder naar beneden te brengen. Vanzelfsprekend vind ik het van belang om het aantal ongeldige stemmen zo laag mogelijk te houden. Daarom neem ik de volgende maatregelen. Samen met de gemeentes zal ik me inzetten voor goede voorlichting aan kiezers over de werking van het nieuwe stembiljet. De gemeentes die er nu meerdere keren mee gewerkt hebben, hebben ook lessen getrokken over hoe die voorlichting verbeterd kan worden. Voor de Provinciale Statenverkiezingen en waterschapsverkiezingen voeren we een aantal kleine wijzigingen door in de opmaak van het stembiljet, waardoor nog duidelijker is hoe je je stem geldig uit kan brengen. Bij landelijke invoering zal er sowieso sprake zijn van landelijke voorlichting en ook van veel media-aandacht. Die zullen ook helpen bij de kennis over en de bewustwording van een nieuw stembiljet. Dat is uiteraard pas het geval indien de Kamer het wetsvoorstel aanneemt.

De **voorzitter**:

Voordat u verdergaat … Nee, gaat u toch maar verder.

Minister **Heerma**:

Ik kom zo op het verkleinen van het risico.

Ook wordt in vergelijking met het experiment bij de gemeenteraadsverkiezing de beoordeling van stemmen aangepast. De reden hiervoor is dat een aanzienlijk deel van de ongeldige stemmen op het nieuwe stembiljet wordt uitgebracht op een niet bestaand kandidaatnummer. Dit was bij de gemeenteraadsverkiezingen iets hoger. Ik ga nu een voorbeeld geven dat niet de onderbouwing is voor dat percentage, maar je ziet vaak dat bij landelijke verkiezingen lijstduwers op plek 50 staan. Dat raakt trouwens aan een andere vraag van mevrouw Schilder. Als mensen denken dat ze op een lijstduwer stemmen als zij op nummer 50 stemmen, dan is die stem op dit moment ongeldig. Dat hangt samen met de andere vraag die mevrouw Schilder stelde. Wat we gaan doen, is in die gevallen de stem niet verloren laten gaan. Die wordt dan toegekend aan de lijsttrekker van in dit geval een partij bij de gemeenteraadsverkiezingen. Uit onderzoek blijkt namelijk dat kiezers heel bewust kiezen voor een kandidaat van een bepaalde partij. Met deze wijziging wordt er naar onze mening beter recht gedaan aan de intentie van kiezers en voorkomen we dat stemmen onbedoeld verloren gaan. Dat is dus een aanzienlijk deel van het aantal ongeldige stemmen. Het is dus ook een verklaring waarom het aantal ongeldige stemmen, naast de gewenning, iets hoger is dan met het oude stemformulier.

De **voorzitter**:

Zullen we nu dan toch even een moment voor interrupties nemen? De heer Vermeer wil graag interrumperen, maar de heer Mohandis was eerder. Wil de heer Mohandis een interruptie plaatsen? U kunt ook even wachten hoor.

De heer **Mohandis** (PRO):

Ik wacht nog even.

De **voorzitter**:

Dan ga ik naar de heer Vermeer, voor zijn laatste interruptie.

De heer **Vermeer** (BBB):

Mijn laatste al?

De **voorzitter**:

Wilt u ook wachten? Dan gaan we door met de beantwoording van de minister.

De heer **Vermeer** (BBB):

Nee, toch nog even over die conclusie over het aankruisen van de nummer 50. Misschien hebben ze dan ook wel de verkeerde partij aangekruist. Een grotere foutmarge is dus gewoon een grotere foutmarge. Ik denk dat we gewoon meer ongeldige stemmen hebben, dat we het daarbij moeten houden en dat dat een heel slechte ontwikkeling is. Hoe dat allemaal precies komt, kunnen we wel proberen te onderzoeken, maar het blijft nog steeds een foute stem op die manier. En als die stem op een bepáálde manier fout is, wordt die tóch meegeteld. Ik vind het wel kwalijk om de ene fout zwaarder te wegen dan de andere.

Minister **Heerma**:

Ik zal het zo direct nog wat meer toelichten, want mevrouw Schilder heeft hier een vrij specifieke vraag over gesteld, zeg ik nogmaals. Het staat de heer Vermeer vrij om er zijn eigen conclusies aan te verbinden, maar uit onderzoek blijkt wel degelijk dat de keuze voor een kandidaat van een specifieke partij weloverwogen gemaakt wordt. Ik zal zo aangeven wat de aanpassing bij het experiment is en wat daar de gevolgen van zijn. Mevrouw Schilder vroeg waarom het kabinet hiervoor kiest. De aanleiding hiervoor is net anders in de context. Daarbij geldt, zoals ik zelf ook heb aangegeven, dat dit een van de grootste aandachtspunten is, namelijk dat het aantal ongeldige stemmen hierbij wat hoger

is dan bij verkiezingen met het oude stemformulier. Daar past ook de constatering bij dat het aantal ongeldige stemmen in internationale vergelijkingen nog steeds heel laag is, maar het is nog steeds hoger. De rekensom die mevrouw Schilder maakt waaruit blijkt dat dit niet om een paar stemmen gaat als je dit landelijk doet, is ook terecht. Daar moeten we dus inzet op plegen.

Mevrouw Schilder heeft ook nog twee andere vragen gesteld. Zij merkte op dat we nu stemmen op mensen en niet op politieke partijen. Zij vraagt hoe we dit in stand houden als een stem op een niet bestaand kandidaatnummer naar de lijsttrekker toegaat. Het nieuwe stemformulier verandert niets aan ons kiesstelsel. Kiezers stemmen ook met het nieuwe stembiljet op een kandidaat. De stemmen worden nu per kandidaat geteld en zetels worden net als nu aan kandidaten toegewezen. De manier waarop de kiezer een kandidaat kiest, blijft hetzelfde. Enkel de manier waarop het stembiljet wordt ingevuld, verandert. Ook met het geldig verklaren van stemmen op een te hoog kandidaatnummer stem je op een kandidaat, alleen is dat in dat geval de lijsttrekker.

Voordat ik overga naar de tweede vraag, die over die 50 en 80 kandidaten op een lijst gaat, nog het volgende. Bij de totstandkoming van de tijdelijke wet voor experimenten met het nieuwe stemformulier zat het feit dat een stem naar de lijsttrekker gaat niet in het oorspronkelijke voorstel. De Kamer heeft er toen met het amendement-Leijten het volgende in geamendeerd. Het Kamerlid Leijten van de SP heeft toen een voorstel gedaan. Dat behelsde net iets anders. Wanneer iemand alleen een partij invult en geen kandidaat zou in het oorspronkelijke voorstel de stem ongeldig zijn verklaard. Dat heeft de Kamer onwenselijk geacht. Die heeft daarom bij meerderheid -- dat amendement betrof in eerste instantie trouwens alleen het stemmen vanuit het buitenland -- gezegd: als er alleen één bolletje rood is gekleurd, zou de stem moeten gaan naar de lijsttrekker van de partij in plaats van dat de stem ongeldig is. Dat heeft bij de experimenten gespeeld. Ik zal niet de hele wetsgeschiedenis langslopen, maar toen is gezegd dat als dit voor stemmen uit het buitenland geldt, het eigenlijk over de hele linie moet gelden. Daar is het wetsvoorstel toen op aangepast. Dat ging toen naar de Eerste Kamer en daar is het heel breed aangenomen. Toen de AMvB kwam, is er volgens mij alleen vanuit de ChristenUnie een punt van zorg geuit. Sindsdien wordt in de experimenten op voordracht van de Kamer één rood gekleurd bolletje, namelijk dat van de partij, geldig verklaard en dus aan de lijsttrekker van die partij toegewezen.

Wat we nu aanpassen is het volgende. In lijn met wat daar al gold na het initiatief van mevrouw Leijten, geldt dat nu dus ook wanneer een te hoog kandidaatnummer wordt aangekruist. Het initiatief dat het kabinet neemt, sluit dus eigenlijk aan bij de wens die de Kamer heeft geuit bij de behandeling van de tijdelijke wet voor de experimenten. Ik vind dit zeer verdedigbaar omdat stemmen niet verloren moeten gaan en omdat duidelijk is dat mensen een bewuste keuze maken. Omdat het in de tijdelijke wet wordt meegenomen, kunnen we ook na maart weer bezien wat daar de effecten van zijn. Dat kan dan meegenomen worden bij de bespreking van het wetsvoorstel als dat hier in uw Kamer ligt.

Ik ben hiermee aan het einde gekomen van het subblokje dat gaat over het stembiljet. Ik zal zo direct nog even ingaan op de vraag van mevrouw Schilder

over 50 of 80 mensen per kieskring op een lijst, maar ik denk dat dit het moment is waarop de heer Mohandis mij onder vuur wil nemen.

De heer **Mohandis** (PRO):

U kent mij, altijd op de bal. Het triggert me wel, want ik dacht op dit punt: wij gaan dat wetsvoorstel -- dat zeg ik via u, voorzitter -- gewoon op zijn merites beoordelen en dan hebben we gewoon een goed debat in de Kamer. Daar kijken we ook naar uit. Ik ben wel benieuwd wat uw aanvliegroute wordt in een eventuele memorie van toelichting, want wat weegt er nou zo zwaar dat u overgaat tot dit wetsvoorstel? Is dat het makkelijker maken van het tellen? Is het uitgangspunt dat het makkelijker is voor vrijwilligers? Wat ik nog steeds wel een risico vind, is dat "één bolletje inkleuren" in onze hoofden is geprent, en dat dat nu "twee bolletjes inkleuren" wordt. Ik denk dat we niet moeten onderschatten dat dat gewoon een andere manier van stemmen is. Wij hebben in Gouda dat stembiljet de afgelopen keer ook gehad, dus ik heb dat ook persoonlijk ervaren. Het is niet niks. Ik ben dus erg benieuwd wat uiteindelijk het zwaarst weegt en waarom het kabinet hiertoe overgaat.

Minister **Heerma**:

Uiteindelijk geeft de toegankelijkheid de doorslag. De ervaring is dat het enthousiasme er inderdaad ook is bij de mensen die het kiesproces begeleiden. Het is er ook bij gemeenten. De uitvoerbaarheid neemt absoluut toe, maar het vergroot echt de toegankelijkheid. Ik kan elk Kamerlid aanraden om daarover te praten met mensen die daadwerkelijk met bijvoorbeeld een fysieke beperking te maken hebben. Die heb ik ook gesproken in Alphen aan den Rijn, en die vinden het echt een enorme verbetering. Die enorme wandbekleding, om maar even met mevrouw Schilder te spreken, dat enorme tafellaken, ten opzichte daarvan is dit echt een verbetering. Daar begint het bij. Het is ook zo dat alle mensen in de stembureaus, zoals de tellers, en de gemeentes de voordelen ook zien. Dat geeft de doorslag.

Het is ook zo -- daar refereerde de heer Clemminck aan -- dat je heel lang met iets kunt blijven experimenteren, maar dat je op een gegeven moment een knoop moet doorhakken. Dan is de vraag of de resultaten dusdanig zijn dat je zegt "het was een experiment, maar het stopt nu", of dat je er een wetsvoorstel van maakt, zodat de Tweede Kamer er iets van kan vinden. Ik vind dat dat moment na drie keer experimenteren gekomen is, en ik vind de uitkomsten van de experimenten en de evaluatie dusdanig dat het besluit "dit is een succes" aanleiding geeft om dat wetsvoorstel nu ook te gaan maken. Ik zie ook dat dit niet zomaar iets is en dat we daar serieus het debat over moeten voeren met elkaar. Daar zie ik dus ook naar uit.

De **voorzitter**:

Voordat u verdergaat, heeft mevrouw Schilder nog een interruptie.

Mevrouw **Schilder** (Groep Markuszower):

Ik ben het volledig met de minister eens dat we zo min mogelijk ongeldige stemmen moeten hebben, en ik moedig ieder voorstel om dat aantal te verminderen zeker aan. Het kabinet zet aan de andere kant echter ook in op het zwaarder laten wegen van voorkeurstemmen. Bij de vorige verkiezingen waren er in die elf gemeentes ook bijna 3.000 stemmen die alleen op de partij zijn uitgebracht, en die dus nu vervallen aan de lijsttrekker. Daar komen bij het volgende experiment de stemmen op een niet bestaande partij, dus op een nummer dat niet bestaat, nog bij. Hoe rijmt de minister dat dan met het zwaarder laten wegen van die voorkeurstemmen?

Minister **Heerma**:

Eigenlijk legt mevrouw Schilder de bal op de stip voor een vraag van de heer Clemminck die ik nog niet beantwoord had, dus die neem ik daarin mee. Dank daarvoor. Ik snap heel goed wat mevrouw Schilder zegt. Tegelijkertijd is het zo dat in de afweging of een stem verloren moet gaan, terwijl die wel bewust op een partij is uitgebracht, ook vanuit de Kamer eerder is gezegd dat dat niet zou moeten. Die lijn trekken wij door. Het is ook zo dat daarbij potentieel een voorkeurstem verloren zou kúnnen gaan, in plaats van dat er een stem verloren gaat omdat die ongeldig wordt verklaard. Mevrouw Schilder heeft hier dus een terecht punt, maar tegelijkertijd vind ik het, in lijn met wat de Kamer eerder gezegd heeft, zeer verdedigbaar, gegeven het feit dat die stem zo bewust is uitgebracht.

De vergelijkbaarheid verschilt wat per soort verkiezingen, want de vergelijkbaarheid is bij gemeenteraadsverkiezingen iets ingewikkelder dan bij landelijke verkiezingen, maar de heer Clemminck heeft gelijk dat je bij de experimenten met het nieuwe stembiljet zoals ze tot nu toe uitgevoerd zijn, een verhoging van het aantal stemmen op een voorkeurskandidaat ziet. De heer Vermeer tikte mij net terecht op de vingers en zei dat ik niet te veel moet speculeren over de oorzaken daarvan, maar het is dus niet ondenkbaar dat dat nieuwe stembiljet leidt tot een verhoogd bewustzijn van wie er op die lijst staan. Het heeft in ieder geval niet geleid tot minder voorkeurstemmen. Je ziet, voor zover het vergelijkbaar is -- met die zorgvuldigheid moet ik het zeggen -- dat het leidt tot een verhoging van het aantal voorkeurstemmen op een kandidaat, in weerwil van het terechte punt dat mevrouw Schilder ook maakte.

Mevrouw Schilder maakte het punt van 50 of 80 kandidaten. Daarmee gaat zij eigenlijk terug naar een verandering die is ingevoerd bij de algehele herziening van de Kieswet in 1989. Ik zie haar knikken. Er is toen een differentiatie gekomen. Het is daarbij overigens niet zo dat het voor een partij een maximumaantal kandidaten bij verkiezingen behelst, bijvoorbeeld voor de Tweede Kamer. Het gaat om een maximumaantal per kieskring. Ik snap dat mevrouw Schilder streeft naar zetelaantallen van een bepaalde omvang; dat staat haar als partijpoliticus vrij. Maar waarnaar zij verwijst, is heel uitzonderlijk. Ik weet zelf -- ik word ook een dagje ouder -- een voorbeeld te noemen waarin iemand van een lijst van de Provinciale Staten alsnog in de Kamer is gekomen. Dat komt dus voor, maar het is niet zo dat het maximumaantal per se 50 is, omdat het gaat om kandidaten per kieskring. Daarmee is het aantal namen dat

een partij op een lijst kan zetten, veel hoger dan 50. Het geschetste risico dat een politieke partij meer zetels behaalt dan het mogelijke aantal kandidaten, is daarmee erg klein. Dat is het antwoord op de vraag van mevrouw Schilder.

De **voorzitter**:

Gaat u verder.

Minister **Heerma**:

Voorzitter. Ik ga naar het blokje varia. Ik probeer hierin in te gaan op de overige gestelde vragen. De heer Van den Brink stelde, onder verwijzing naar het wetsvoorstel dat wij behandeld hebben, een vraag over hulp in het stemhokje. Dat was overigens zo'n debat dat volgens mij niet in één keer afgerond was; de voorzitter verwees daar al naar aan het begin van dit debat. Daar hadden we twee sessies voor nodig. Uw Kamer heeft voor de zomer in grote meerderheid ingestemd met het wetsvoorstel. Het ligt momenteel ter behandeling in de Eerste Kamer. Ik geloof dat wij niet zo heel lang geleden het verslag binnengekregen hebben. We werken er nu aan om de nota naar aanleiding van het verslag zo snel mogelijk naar de Eerste Kamer te sturen.

De CDA-fractie heeft gevraagd naar de risico's van het huidige tijdspad. Er werd gevraagd of ik bereid ben om met de invoering van het wetsvoorstel te wachten tot latere verkiezingen dan die van maart volgend jaar. Daarbij werd verwezen naar de brieven die ik meegestuurd had in aanloop naar dit debat. Vooruitlopend op de eventuele aanvaarding van het wetsvoorstel door de Eerste Kamer werken de Kiesraad en de gemeenten op dit moment hard aan de voorbereiding op de invoering van het wetsvoorstel. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de aanpassing van instructies en trainingen voor stembureauleden. Gelet hierop schat ik nu in dat een verantwoorde invoering van het wetsvoorstel voor de verkiezingen van maart 2027 mogelijk is. Ik blijf hierover echter in overleg met de Kiesraad en met gemeenten.

Het CDA heeft ook gevraagd naar de vormgeving van de evaluatie van het wetsvoorstel. De vraag was of ik kan aangeven welk types gegevens bijgehouden zal worden. Bij de plenaire behandeling van het wetsvoorstel heb ik aangegeven dat de effecten van het wetsvoorstel zullen worden meegenomen bij de reguliere evaluatie van de verkiezingen en dat de wet vijf jaar na inwerkingtreding integraal zal worden geëvalueerd. Voor deze evaluaties zullen in elk geval de volgende gegevens worden verzameld: "Hoeveel kiezers maken gebruik van het recht? Hoe hebben zij dit ervaren? Hoe hebben stembureauleden het bieden van hulp ervaren? Hoe is de implementatie van de wet door gemeenten gegaan?" Ik zal in de komende maanden … Het heeft te maken met de snelheid waarmee een wet wel of niet wordt aangenomen door de Eerste Kamer. Als er een aanleiding is om te zeggen dat het niet zorgvuldig kan, zullen we dat heroverwegen. Op dit moment hebben wij de indruk dat het in de voorbereiding wel kan, maar we zullen dit blijven afwegen.

De heer Mohandis van PRO vroeg specifiek naar de ruimte om de leeftijd bij de Europese verkiezingen te verlagen. Hij leek hierbij te suggereren dat heel veel

landen inmiddels die beweging aan het maken zijn. Ik ben geen voorstander van het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd naar 16 voor alleen de Europese verkiezingen. Voor zover mij bekend is in slechts 4 van de 27 lidstaten de kiesgerechtigde leeftijd voor de verkiezingen van het EP op dit moment 16 jaar. Ik hou de regels bij de verschillende verkiezingen zo veel mogelijk uniform. In deze discussie speelt mee dat jongeren in onderzoek zelf aangeven ook geen voorstander te zijn van het verlagen van de kiesgerechtigde leeftijd. De commissie-Remkes heeft ook niet geadviseerd om deze te verlagen. Ik moedig betrokkenheid van jongeren bij politiek en bestuur op allerlei manieren aan. Daarvoor zijn nu al veel mogelijkheden. Zo kunnen jongeren lid worden van politieke jongerenorganisaties. Ook werkt mijn ministerie samen met onder andere ProDemos, de Nationale Jeugdraad, De Kiesmannen en Tienskip. Zij dragen bij aan de betrokkenheid en het informeren van jongeren bij de democratie en dus bij het belang van democratisch burgerschap. Ik ben er geen voorstander van om alleen voor de Europese verkiezingen de leeftijd naar 16 te verlagen.

De heer Clemminck en de heer Mohandis hebben op een heel verschillende manier iets ingebracht over stemlokalen. De heer Clemminck vroeg naar de regels omtrent locaties van stemlokalen en verwees daarbij naar gebedshuizen en religieuze instellingen. In de Kieswet en het Kiesbesluit zijn een aantal eisen gesteld aan de geschiktheid van stemlokalen. Zo moeten die toegankelijk zijn en mogen er geen politieke uitingen in aanwezig zijn. Een gebedshuis heeft weliswaar religieuze kenmerken, maar dat is iets anders dan een politieke uiting. Gebedshuizen worden daarom niet gezien als ongeschikte locaties voor stemlokalen. Op dit moment hebben we stemlokalen heel dicht in de buurt van mensen. Op sommige plekken verlies je iets als je daar nu dit soort eisen aan stelt. Dat geldt helemaal als je toegankelijkheid, een groot vraagstuk, daarin meeneemt. Ook hiervoor geldt: elk voorstel moet je ook bezien vanuit de nadelen die het oplevert. Het is op dit moment zo -- daarover was een debat tussen de heer Mohandis en de heer Vermeer -- dat tijdens de afgelopen verkiezing ongeveer 10% van de stemlokalen in een vorm van een religieus gebouw zitting heeft gehad. Dat is iets anders dan puur gebedshuizen. Je ziet bijvoorbeeld dat voormalige kerken een bredere, nog steeds op religie geïnspireerde functie hebben.

Ik merk daarnaast op dat het een kiezer altijd vrijstaat en vrij moet staan om in elk gewenst stemlokaal in zijn of haar gemeente een stem uit te brengen. Als een kiezer zich niet prettig voelt om zijn of haar stem uit te brengen in een gebedshuis of een religieus gebouw, zijn er voldoende andere stemlokalen in de gemeente om een stem uit te kunnen brengen.

De heer Mohandis vroeg, vanuit een heel ander perspectief, om verzorgingshuizen als een soort standaardlocaties voor stembureaus aan te wijzen. Gemeenten moeten voor alle stembureaus een geschikt stemlokaal aanwijzen. Het staat gemeenten vrij om hier zelf een keuze in te maken, zolang de stemlokalen voldoen aan de eisen die de Kieswet daaraan stelt. Bij de laatste verkiezingen was ongeveer wederom 10% van de stemlokalen gevestigd in een zorg- of welzijnsinstelling. Gemeenten maken dus al goed gebruik van deze mogelijkheid. Ik ben niet voornemens om nadere regels te stellen aan de locatie van stembureaus. Hier mogen gemeenten zelf een keuze in maken.

De heer **Clemminck** (JA21):

Ik dank de minister voor de beantwoording. Het is duidelijk: toegankelijkheid en geen politieke uitingen. Religieuze gebedsgebouwen vallen daar niet onder, dus die zijn op dit moment toegestaan. Het was bij de laatste verkiezingen ongeveer 10%, zo begrijp ik. Voor mij is dat wel een principieel punt. Ik gaf in mijn eigen termijn al aan dat het antwoord van de minister waarschijnlijk zou zijn: dan kan de stemgerechtigde ook naar een ander stemlokaal gaan. Maar stemmen is zo'n onderdeel van onze democratie en onze staatsinrichting dat je misschien nog wat strenger mag zijn qua neutraliteit. Ik zou de minister dus toch willen vragen om iets verder in te gaan op dit element, namelijk neutraliteit, ook richting de burger. Ik gaf zelf het voorbeeld van een homo die zich waarschijnlijk niet prettig voelt om in een moskee te stemmen. Als de minister daar nog iets meer op wil ingaan, zou dat fijn zijn.

Minister **Heerma**:

Volgens mij heb ik het antwoord op de vraag die de heer Clemminck stelt, zojuist al gegeven. Ik snap dat de heer Clemminck daar een andere mening over heeft, maar het blijft zo dat de regels die er zijn, te maken hebben met geschiktheid, toegankelijkheid en geen politieke uitingen. Ik ben niet voornemens om daar nu nadere regels aan te stellen; dat geldt ook voor de vraag van de heer Mohandis. Er kunnen ook andere redenen zijn waarom mensen zich niet prettig voelen in een bepaald stemlokaal. Op het moment dat we daar allerlei beperkingen aan stellen, gaat de toegankelijkheid van stemmen daarin echt verloren. Dat zou ik echt niet verstandig vinden. Als je het hebt over verkiezingen, zijn gebedshuizen politiek neutraal. De heer Clemminck mag het daar niet mee eens zijn. Hij heeft het recht om dit een principieel punt te vinden. De heer Vermeer heeft al aangegeven dat hij vindt dat hier een debat over plaats moet vinden. Dat staat de Kamer vrij. Ik geef antwoord vanuit het kabinet. Ik ben niet voornemens om de regels aan te passen, niet naar aanleiding van de vraag van de heer Clemminck, maar ook niet naar aanleiding van de vraag van de heer Mohandis. De vraag van de heer Mohandis ging eigenlijk de andere kant op en richtte zich op zorginstellingen, om die een soort preferred supplier te maken; zo interpreteer ik zijn vraag.

De heer **Clemminck** (JA21):

Het antwoord van de minister is natuurlijk het antwoord van de minister. Ik denk dat het inderdaad goed is om hier als Kamer wat langer en uitgebreider over te debatteren. Een van de problemen is de toch wat nonchalante houding die we hebben ten aanzien van de scheiding van kerk en staat in dit land, dat geconfronteerd wordt met een bevolkingsgroep die steeds religieuzer wordt. Ik ben het op één punt echt niet met de minister eens, namelijk dat kerken of andere gebedsgebouwen politiek neutraal zijn. Om mijn collega van PRO niet te attaqueren, noem ik nu een voorbeeld vanuit de rooms-katholieke kerk. Die heeft gezegd: je kan als rooms-katholiek niet op bepaalde partijen stemmen. Dat was een uitspraak vanuit het kardinalencollege in Nederland. Dat ging over de PVV,

een tijdje terug. Ik vind dat je dan niet met goed fatsoen kan zeggen dat een kerk een politiek neutraal gebouw voor een stemlokaal zou zijn. Daar kijken de minister en ik anders tegen aan. Ik zal dus zeker het initiatief nemen om hier als Kamer uitgebreid over te debatteren in de toekomst.

Minister **Heerma**:

Ik ben niet verrast door wat de heer Clemminck zegt. Dat had ik eigenlijk uit zijn eerste termijn al begrepen. Het feit dat er uitspraken gedaan worden in het politieke debat, maakt een gebouw daarmee niet een niet-politiek neutrale plek om te stemmen. Ik wil de heer Clemminck meegeven, hoewel hij niet echt een vraag stelde, dat de toegankelijkheid van stemmen in elk debat een punt van zorg is dat door de Kamer wordt geuit. Denk aan het feit dat de toegankelijkheid niet voldoende stijgt. Ik heb in het begin van mijn termijn aangegeven dat een van de aandachtspunten is dat het wel stijgt, maar dat het aantal stembureaus dat echt toegankelijk is voor mensen met een beperking, niet voldoende snel stijgt. Door de jaren heen -- ik spreek vanuit mijn eigen ervaring -- ben ik op plekken geweest waar het meest toegankelijke stembureau in de buurt een religieuze functie heeft. Ik geef de heer Clemminck in overweging om dat mee te wegen in zijn stellingname, waarbij het hem verder vrijstaat om die te doen.

Ik ga verder. Mevrouw Huizenga stelde een vraag over de mogelijkheid van een X op het stembiljet; daar werd een debat over gevoerd. Op dit moment staat het Kiesbesluit alleen een M en een V toe ter indicatie van het geslacht van de kandidaat, maar de rechter heeft inmiddels bepaald dat personen zonder mannelijke of vrouwelijke geslachtsvermelding in de BRP opgenomen kunnen worden. De BRP is leidend in de manier waarop het Kiesbesluit vormgegeven wordt. Daarom zal ik het Kiesbesluit aanpassen in lijn met de BRP, waardoor het mogelijk is om X te vermelden. Dat volgt gewoon uit de aanpassing van de BRP. Ik ben nu bezig met het opstellen van de wijziging van het Kiesbesluit.

Een van de meest gestelde vragen ging over het nieuwe kiesstelsel en het coalitieakkoord, dat daar iets over zegt. Dat gaat over een onderzoek naar een nieuw kiesstelsel, volgend op de discussie uit de vorige periode en eigenlijk terugkijkend op de adviezen van de commissie-Remkes. Zo hebben de fracties van onder andere D66, CDA en BBB vragen gesteld over een mogelijk nieuw kiesstelsel. De Groep Markuszower heeft specifiek verwezen naar het coalitieakkoord en de discussie over een kiesdrempel. Het ging ook over de motie van mevrouw Bikker die daar begin dit jaar op volgde. Zoals in het coalitieakkoord is afgesproken, wil het kabinet een nieuw kiesstelsel voor de Tweede Kamer onderzoeken, waarbij voorkeurstemmen meer gewicht krijgen. Ik wil daarom de mogelijkheid voor het aanpassen van het kiesstelsel op een rij zetten. Hierbij zal ik ook het onderzoek van het vorige kabinet naar effecten van een regionaal kiesstelsel en het eerdere wetsvoorstel Met één stem meer keus betrekken. Ik verwacht uw Kamer hier medio volgend jaar, medio 2027, verder over te kunnen informeren. Vervolgens ga ik daarna graag met uw Kamer in gesprek over deze mogelijkheden en het vervolg van het traject.

In het coalitieakkoord is ook aangegeven dat we de invoering van een kiesdrempel onderzoeken. Uw Kamer heeft vrij breed verzocht om dat niet opnieuw te onderzoeken en om de verhoging van de kiesdrempel niet mee te

nemen in het onderzoek. Uw Kamer is daar zeer duidelijk over geweest. We bekijken dus hoe we de bestuurbaarheid van Nederland kunnen verbeteren. Daarbij wordt in ieder geval verkend en onderzocht of voorkeurstemmen in het kiesstelsel voor de Tweede Kamer meer gewicht moeten krijgen. Wij zijn ons zeer terdege bewust van het duidelijke signaal dat de Kamer gegeven heeft wat betreft de kiesdrempel.

De heer Vermeer had vragen over de onafhankelijkheid van de Kiesraad. Hij heeft gewezen op het belang van het beschermen van de onafhankelijke positie van de Kiesraad. De BBB-fractie wijst er in dit kader op dat meer checks-and-balances verstandig zouden kunnen zijn, mits de Kamer haar controlerende taak behoudt. Ik onderschrijf het belang dat de BBB-fractie hecht aan ons democratische stelsel van checks-and-balances. Binnen dit stelsel heeft de Kiesraad een bijzonder karakter. De taken van de Kiesraad dienen in absolute onafhankelijkheid van de politiek te worden uitgevoerd. Het is daarom een belangrijk uitgangspunt in mijn voorstellen voor het versterken van het waarborgen van het benoemingsproces van de Kiesraad. Natuurlijk hou ik hierbij in het oog dat de controlerende taak van uw Kamer behouden blijft, maar volgens mij is dit in lijn met wat de heer Vermeer aangaf. Dat is hierbij van groot belang.

De heer Mohandis had het over de negatieve effecten van vaker verkiezingen houden. Die waren met name financieel van aard. Voor de wettelijke taak van het organiseren van verkiezingen ontvangen gemeenten jaarlijks een vergoeding vanuit de algemene uitkering van het gemeentefonds. Gemeenten moeten voldoende middelen hebben voor het organiseren van verkiezingen. Daarom is er bij de afgelopen vervroegde Tweede Kamerverkiezingen een extra eenmalige vergoeding van 60 miljoen euro voor gemeenten toegevoegd aan het gemeentefonds voor het organiseren van de verkiezingen. Daarbij moet geconstateerd worden dat er wederom meer dan voldoende stemlokalen beschikbaar zijn gesteld door gemeenten. Dit is een discussie die al langer loopt. De vraag is ook: is er voldoende geld voor? Er is juist vanwege de vervroegde verkiezingen eenmalig extra geld voor beschikbaar gesteld.

De heer Mohandis van PRO vroeg ook naar de financiële vergoeding van stembureauleden in relatie tot uitkeringen en toeslagen; dat is een complexe vraag, die hij ook eerder heeft gesteld en die volgens mij ook al rond een motie speelde. Ik heb eerder al aangegeven dat een aantal dingen die de heer Mohandis zegt over toeslagen, niet uitvoerbaar zijn en dat het niet mogelijk is om daar een specifieke uitzondering voor te maken. Voor stembureauleden met een uitkering geldt dat de vergoeding, bijvoorbeeld voor iemand met een WW-uitkering, niet tot een korting op de WW-uitkering hoeft te leiden, mits wordt voldaan aan de voorwaarden die vanuit de WW aan vrijwilligerswerk worden gesteld. Over bijstandsgerechtigden kunnen geen eenduidige uitspraken worden gedaan, aangezien gemeenten daar eigen regels voor hebben op grond van de Participatiewet. In algemene zin geldt wel dat vrijwilligerswerk, zoals stembureaulidmaatschap, mogelijk is en dat een gemeente daarvoor toestemming kan geven.

De **voorzitter**:

Was dit de beantwoording van deze vraag? Ja? Dan heeft de heer Mohandis een interruptie voor u.

De heer **Mohandis** (PRO):

Ja, op het gevaar af dat we nu heel erg een discussie aangaan over of het wel of niet uitvoerbaar is, daar kijk ik echt anders naar. We hebben gewoon de regel dat er bij een verkiezing een vrijwilligersvergoeding wordt verstrekt. Het is maar net of je die verplicht bent op te geven of niet verplicht bent op te geven bij deze manier van het versterken van het democratische proces. Laten we dat debat maar even op een ander moment voeren. Het raakt ook de sociale zekerheid. We vinden dit wel echt een punt van zorg. Ik wil niet dat bepaalde groepen worden uitgesloten die wel gewoon mee moeten kunnen doen in het democratische proces. Laten we dat debat op een ander moment voeren.

Minister **Heerma**:

Dat is prima. Ik heb de indruk dat de heer Mohandis en zijn fractie -- hij verwijst naar de sociale zekerheid -- dat debat ook op andere plekken met andere bewindspersonen voeren. Overigens denk ik dat die discussie breder gevoerd wordt dan alleen ten aanzien van stembureauleden. Maar ik wacht dat andere moment van de heer Mohandis af.

De heer Vermeer van de BBB heeft gevraagd of ik toe kan zeggen dat papieren stemmen altijd handmatig controleerbaar blijven en dat adviezen over de beveiliging van Abacus volledig worden uitgevoerd. Daar verwees ik net al naar toen ik het erover had dat stemmen controleerbaar moeten zijn. Ja, ik kan toezeggen dat papieren stemmen altijd handmatig controleerbaar zullen blijven. Abacus verandert niets aan het papieren proces en wordt alleen ingezet bij het optellen van stemlokalen en het vaststellen van de verkiezingsuitslag. Voor de beveiliging van de uitslagprogrammatuur geldt dat deze elke verkiezing door een deskundige en onafhankelijke instantie wordt getoetst. Dit is vastgelegd in de Kieswet. Ook de nieuwe uitslagprogrammatuur Abacus wordt uiteraard op deze wijze getoetst. Het toetsrapport wordt voorafgaand aan de verkiezingen door de Kiesraad openbaar gemaakt, waarbij wordt ingegaan op de eventuele wijzigingen die als gevolg van de toets aan de programmatuur zijn uitgebracht. Naast bovengenoemde toets wordt er door een andere onafhankelijke instantie getoetst of Abacus voldoet aan de eisen die de Kieswet stelt aan de uitslagprogrammatuur. Ook dit rapport wordt door de Kiesraad voorafgaand aan de verkiezingen openbaar gemaakt.

De D66-fractie vroeg nog naar het uithangen van de vlag op verkiezingsdagen. Ik ben het eens met de D66-fractie dat verkiezingsdagen belangrijk zijn in onze democratie. Daar hebben diverse sprekers en ook ik, aan het begin van mijn termijn, iets over gezegd. Verkiezingen mogen met recht het feest van de democratie genoemd worden. Verkiezingen krijgen daarom veel positieve aandacht in de media en van allerlei organisaties. Het voorstel om de vlag uit te hangen op verkiezingsdagen vind ik sympathiek klinken. Ministeries hangen reeds dagelijks de vlag uit en volgens mij doen veel gemeenten dit ook al. Ik wil het daarom aan organisaties zelf laten om te bepalen of zij dit doen op

verkiezingsdagen. Het is wel zo -- daar preludeerde mevrouw Huizenga op -- dat er op dit moment bekeken wordt of vlaginstructies aangepast moeten worden en, zo ja, hoe. Ik kan toezeggen dat ik het punt dat mevrouw Huizenga maakt, onder de aandacht breng van het ministerie van Algemene Zaken.

De **voorzitter**:

Daarmee is de minister aan het einde van zijn termijn gekomen. Ik kijk even naar de leden om te zien of zij nog het gevoel hebben dat er vragen zijn blijven liggen. Dat is niet het geval. Dan gaan we door naar de tweede termijn van de Kamer. Daar heeft u 1 minuut en 40 seconden de tijd voor. Ik stel voor om twee interrupties toe te staan. Het woord is aan mevrouw Schilder.

Mevrouw **Schilder** (Groep Markuszower):

Voorzitter, dank u wel. Ik zal kort praten. Ik wil de minister bedanken voor de beantwoording. Wat voor ons van groot belang is, en waar we ook zeker met belangstelling naar uit zullen kijken, is het onderzoek naar de toestanden in Gorinchem. Ik ben blij dat de minister daar onderzoek naar laat doen.

Daarnaast blijven we wel zitten met een aantal vragen en opmerkingen over het nieuwe stembiljet, maar daar gaan we met elkaar over in gesprek tijdens de behandeling van het wetsvoorstel. Daar wil ik het dus bij laten.

Dank u wel.

De **voorzitter**:

De heer Clemminck voor zijn inbreng.

De heer **Clemminck** (JA21):

Dank u wel, voorzitter. Dank aan de minister voor de beantwoording van de vragen. Ik heb nog wat vragen over FIMI, maar daar gaan we later nog over spreken. Gaat het alleen over desinformatie? De minister had het over buitenlandse actoren, maar zijn dat dan niet ook statelijke actoren? Komen we dan toch niet op het terrein van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten? Maar het debat en het gesprek daarover zullen we nog wel voeren.

Wat betreft de M/V/X-registratie is mij helder geworden -- ik was even in verwarring -- dat het vanuit de BRP komt.

We kijken anders naar de scheiding van kerk en staat en de keuze voor stemlokalen in gebedshuizen. Ik denk dat we dat, juist met een sterker wordende nieuwe religie die op allerlei fronten sterk afwijkt van de Nederlandse, scherper moeten doen. Daar wil ik ook een tweeminutendebat voor aanvragen.

Voorzitter, dank u.

De **voorzitter**:

Dat staat genoteerd. Ik dacht dat we dit debat konden afronden zonder tweeminutendebat, maar de heer Clemminck heeft het aangevraagd. Mevrouw Huizenga.

Mevrouw **Huizenga** (D66):

Dank u wel, voorzitter. Het is niet meer nodig om een tweeminutendebat aan te vragen, dus dat kunnen we … Ik ben blij met de beantwoording van de minister op een aantal punten, zoals de vlag op verkiezingsdag. Het zou mooi zijn als we dat kunnen vieren. Ik wacht even af wat er allemaal aan komt in de beantwoording over de nieuwe wetgeving rondom het stembiljet. Wat dat betreft kunnen we het hierbij laten voor de tweede termijn, denk ik.

De **voorzitter**:

De heer Meulenkamp.

De heer **Meulenkamp** (VVD):

Dank u wel, voorzitter. De beantwoording van de minister stemt mij positief. Ik vat het maar even samen zoals ik het beluister. We hebben in de basis gewoon een goed kiesstelsel. Voordat we eraan gaan sleutelen, moeten we daar gewoon heel goed over nadenken. Zo beluister ik de minister in ieder geval.

Ik heb het op dat vlak nog gehad over de geschilbeslechting. Volgens mij is dat niet helemaal aan bod gekomen, dus ik wil er nog even op terugkomen. Hoe zorgen we ervoor dat het niet te juridisch wordt? Hoe voorkomen we dat het vertrouwen in de uitslag verslechtert in plaats van verbetert, omdat het zo juridisch wordt en mensen het gewoon niet meer snappen? Ik weet niet of de minister daar nu op in wil gaan of dat hij erop terugkomt in een brief, wat ik ook prima vind, maar die vraag wilde ik nog even neerleggen.

De **voorzitter**:

Voordat de heer Van den Brink aan het woord komt, zeg ik: een van de eerste toezeggingen die de minister heeft gedaan, is een brief over deze vraag. Dan weet de heer Meulenkamp dat vast ook. Maar de minister kan het zo meteen misschien nog bevestigen. De heer Van den Brink voor zijn tweede termijn.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Dank u wel, voorzitter. Ik bedank de minister ook voor de antwoorden op de gestelde vragen. Ik wil graag steun uitspreken voor de aanpassing van het toewijzen aan de lijsttrekker als er wordt gestemd op een te hoog

kandidaatnummer. U zei dat u het zou aanpassen. Dat vind ik een goed idee. Fijn, blij mee.

Dank voor de heldere antwoorden over geschilbeslechting en ook voor de snelheid waarmee dat gepaard gaat, namelijk nog dit jaar. Daar zijn we blij mee. Dank u wel daarvoor.

Ik heb een aanvullende vraag. Ik heb het even met meneer Mohandis gehad over het niet automatisch uitschrijven van verkiezingen als een kabinet is gevallen. Ik ben benieuwd of het kabinet daar, bij monde van meneer Heerma, een opvatting over heeft.

Fijn dat u bereid bent af te zien van de invoering van extra hulp in het stemhokje als dat onverantwoord zou blijken. Ik heb twee suggesties voor de evaluatievragen. Hoe vaak is er hulp geweigerd en waarom? Dat zou een mooie vraag zijn bij de evaluatie, denk ik. Hoe vaak is de hulp gestaakt? Daar zou ik ook benieuwd naar zijn.

Verder vond ik het debat over de invloed van het gebouw op de stem heel interessant. Ik snap dat gebouwen gevoelens op kunnen roepen. Ik begrijp dat je ook in sommige plaatsen in discotheek Kisteman kan stemmen. Nou, dat vinden sommige mensen fantastisch en anderen zullen dat misschien toch spannend vinden. In zijn algemeenheid zou ik het volgende willen zeggen. We hebben veel gebouwen nodig. Religiestress kan je hebben, maar daar kan je ook een beetje relaxed over doen, denk ik.

Dat was het, voorzitter.

De **voorzitter**:

En de eigenaren van discotheek Kisteman zijn geen familie van mij. Meneer Mohandis.

De heer **Mohandis** (PRO):

Voorzitter. Dank voor alle punten waarop een toezegging is gekomen, via een brief of anderszins. We komen een andere keer terug op de punten waarbij de minister het niet eens is met mijn inbreng.

Dan nog een paar serieuze punten. Ik leen even het punt van collega Van den Brink als het gaat over wel of geen tussentijdse verkiezingen voor de Tweede Kamer, dus als een kabinet valt. Ik ben niet alleen benieuwd naar een kort antwoord van de minister, maar ik wil de vraag ook even uitbreiden. Het is gewoon een reflectie op de voors en tegens. We hebben er als fractie nog geen afweging in gemaakt, maar ik ben wel benieuwd welke voor- en nadelen eraan hangen naar analogie van hoe het gaat bij de Provinciale Staten en gemeenteraden, want daar wordt het natuurlijk vaak aan afgemeten. Wat zou het betekenen als we dat landelijk zouden invoeren? Dan moeten we ook echt de implicaties kunnen wegen, in plaats van het al te makkelijk vergelijken met de gemeente of de provincie. Als het mag, wil ik dat nog even meegeven.

Tot slot, voorzitter. We komen in het tweeminutendebat terug op een paar punten. Dat heeft te maken met een zorginstelling als standaardgebouw. Wij passen de wet continu aan als het gaat om fysieke toegankelijkheid, dus er ligt wel degelijk een rol vanuit het Rijk. Maar daar kom ik dan op terug in het tweeminutendebat.

Voorzitter. Tot slot de financiën. Als ik het goed heb, wordt er richting gemeenten vaak achteraf gecompenseerd als er tussentijdse verkiezingen zijn. We weten inmiddels dat kabinetten, in mijn optiek, veel te vaak vallen. Dat is gewoon een gegeven. Daar moeten we toch meer op anticiperen met een standaardpost of iets dergelijks. Maar goed, daar kom ik terug in het tweeminutendebat. Daar hoef ik nu geen debat over te voeren met de minister.

Wordt vervolgd. Dank u wel.

De **voorzitter**:

De heer Vermeer.

De heer **Vermeer** (BBB):

Dank u wel, voorzitter. Voor de vragen over de kiezer in de regio moeten we dus maar de verkenning afwachten die we nog krijgen. Ik zal in het tweeminutendebat proberen daar wat spoed achter te krijgen, want voor je het weet moeten weer andere mensen dat doen.

Dan heb ik nog het punt over het EW Magazine-artikel. Ik ben benieuwd naar het antwoord, want het schijnt zelfs dat het ministerie van BZK de organisaties die genoemd werden, of in ieder geval één daarvan, heeft ingehuurd.

Wij zitten ook nog steeds met het punt dat er allerlei partijen zijn die spotjes uitzenden tijdens verkiezingen in Nederland. Die donaties worden op dit moment niet openbaar gemaakt. Gezien de lengte van de spotjes gaat het om minimaal tonnen en misschien zelfs om miljoenen. Ik wil heel graag weten wat de minister hieraan gaat doen voor de volgende verkiezingen, om te zorgen dat wie dan ook op deze manier via spotjes verkiezingen probeert te beïnvloeden, ook de donaties moet gaan publiceren, net zoals politieke organisaties dat moeten doen.

De **voorzitter**:

Daarmee zijn we aan het einde gekomen van de tweede termijn van de Kamer. Ik schors deze vergadering voor tien minuten. Dan gaan we om 16.05 uur verder met de reactie van de minister.

De vergadering wordt van 15.54 uur tot 16.06 uur geschorst.

De **voorzitter**:

Hierbij heropen ik het commissiedebat Verkiezingen. We zijn bij de tweede termijn van de minister. Ik stel voor om het aantal interrupties te maximeren op twee. Het woord is aan de minister.

Minister **Heerma**:

Uw Kamer heeft in de tweede termijn een bovengemiddeld aantal nieuwe vragen gesteld. Ik en, vooral ook, mijn ambtenaren hebben ons best gedaan om mij daar in hele korte tijd zo goed mogelijk antwoord op te laten geven. Daar ga ik mijn best voor doen.

Mevrouw Huizenga vroeg eigenlijk om een nadere toelichting op de vraag waarom we niet digitaal kunnen stemmen in het buitenland. Mijn eerste antwoord is dat daar al heel veelvuldig antwoord op is gegeven. Tegelijkertijd heb ik in uw eerste termijn al min of meer toegezegd dat ik daar in een brief nader op terug ga komen. Ik moet nog even zien in welke brief ik dat doe, maar we proberen daar in een van de brieven dit najaar nog, dus voor het einde van het jaar, opnieuw op terug te komen.

De heer Vermeer vroeg om een reactie op een artikel dat vandaag in EW is verschenen. Mijn medewerkers hebben het artikel in EW net gelezen en dat in de korte termijn net met mij besproken. Ik had het daarvoor zelf nog niet gezien. Het artikel gaat over de onderzoeksmethodes van privaatmaatschappelijke organisaties die ook onderzoek doen naar desinformatie en buitenlandse beïnvloeding. Ik neem u graag mee in de basis van het probleem. Het kabinet ziet namelijk dat buitenlandse informatiemanipulatie onvoldoende wordt herkend in de maatschappij. AI maakt informatiemanipulatie bovendien makkelijker en de geopolitieke dreiging neemt toe. Dit baseren wij mede op de openbare publicaties van veiligheidsdiensten; daar is een link met de vraag van de heer Clemminck. Daarom richt het kabinet een FIMI-detectieorganisatie op. Onderdeel van die aanpak is ook dat we een groot aantal onderzoekers en maatschappelijke organisaties in staat stellen om hun eigen werkwijze te ontwikkelen om onderzoek te doen naar FIMI. Hiervan leren wij ook voor onze toekomstige aanpak, methoden en technieken. Daarom zijn we ook pilots gestart. In het aangehaalde artikel lijkt naar voren te komen dat nog niet alle onderzoeksmethoden van voldoende kwaliteit zijn. In de eerder, ook in dit debat, toegezegde brief voor eind 2026 zal ik daarom de werkwijze van dit soort partijen die betrokken zijn bij de pilot gaan beoordelen. De inhoud van het artikel vind ik dan ook relevant.

Ten slotte vroeg de heer Vermeer ook naar het financiële toezicht op deze organisaties. De partijen waarmee wij samenwerken leggen verantwoording af aan BZK. Verder houd ik buiten de Wfpp geen toezicht op maatschappelijke organisaties en hun geldstromen. Maar ik kom dus specifiek op het punt terug in de brief die ik al toegezegd heb voor het einde van het jaar.

De **voorzitter**:

Toch vermoed ik dat de heer Vermeer hier nog graag een vraag over wil stellen.

De heer **Vermeer** (BBB):

Dat daar geen toezicht op gehouden wordt, was juist mijn punt. Mijn vraag was wat de minister hiervan vindt en of dat niet zou moeten gebeuren. Daar wil ik graag een antwoord op.

Minister **Heerma**:

Ik heb in mijn antwoord aangegeven dat wij in het kader van die pilot dus met een aantal organisaties samenwerken, dat we dat ook doen om te leren voor de toekomstige aanpak, en dat het artikel dus aangeeft dat de werkwijze niet in alle gevallen van voldoende kwaliteit lijkt te zijn. Daar gaan we wel degelijk naar kijken. Ik heb ook zojuist de toezegging gedaan dat we de werkwijze van de partijen die bij de pilot betrokken zijn, gaan beoordelen en dat ik daar ook in de brief die ik had toegezegd op terugkom. Alleen, ik ga dat niet nu hier ter plekke doen. Dat gaan we terdege bekijken en dat zullen we dus in die brief doen. Dan kunnen we naar aanleiding daarvan echt het debat met elkaar voeren.

De **voorzitter**:

De heer Vermeer, afrondend.

De heer **Vermeer** (BBB):

Dit kost mij dus een interruptie omdat ik geen antwoord kreeg op mijn vraag. Het gaat mij niet om die onderzoeksmethodes. Wat de minister daarover zegt, is mij duidelijk en dat is een duidelijke toezegging naar aanleiding van wat er in het artikel staat. Het onderzoek, wordt hier gezegd, rammelt. Dat ga ik evalueren en daar kom ik op terug, zegt de minister. Maar mijn vraag is en was het volgende. Een deel van de aan deze organisaties gelieerde clubs doet ook allerlei campagneactiviteiten en stopt daar tonnen, zo niet miljoenen in, terwijl niet duidelijk is waar hun donaties vandaan komen. Op die vraag wil ik van de minister antwoord. De minister zegt namelijk: daar oefenen we geen toezicht op uit. Ik wil weten -- dat was al mijn eerdere vraag in de tweede termijn -- wat de minister hiervan vindt en wat hij hieraan gaat doen.

Minister **Heerma**:

Ik heb twee verschillende vragen gezien. Een daarvan was een vraag over de betrokkenheid van organisaties bij de pilots die nu draaien rondom FIMI. Specifiek heeft de heer Vermeer ook nog iets gevraagd over spotjes in campagnetijd. Daar kom ik zo op terug en dan zal ik proberen de vraag die hij stelt zo goed mogelijk te beantwoorden.

De **voorzitter**:

Dan zal ik coulant zijn tegen de heer Vermeer en dit niet als interruptie tellen.

Minister **Heerma**:

Dat lijkt mij zeer terecht, voorzitter.

De heer Vermeer stelde dus de vraag waarom er alleen naar buitenlandse informatiemanipulatie en inmenging gekeken wordt. Ik zie een dreiging vanuit het buitenland waar het gaat om FIMI. Dit beeld wordt bevestigd door verschillende rapporten, onder andere van de veiligheidsdiensten maar ook van de Europese Dienst voor Extern Optreden. Daarom richt ik in Nederland een organisatie op die online buitenlandse informatiemanipulatie kan detecteren. Diverse andere landen zijn ons daar al in voorgegaan, zoals Frankrijk en Zweden. Die landen hebben al vergelijkbare organisaties en ook deze organisaties kijken uitsluitend naar inmenging vanuit het buitenland.

De heer Meulenkamp vroeg om een specifieker antwoord over de geschilbeslechting. Hij vroeg ook of het niet te juridisch wordt. Ik ga verwijzen naar mijn eerste termijn, waarin de heer Clemminck eigenlijk hetzelfde punt maakte, misschien nog wel met iets meer klem. Ik ga toch zeggen: ik heb daar al een brief over toegezegd. Ik zal hier in die brief ook op ingaan. Ook de heer Clemminck had zijn huiswerk goed gedaan, en sprak over de uitspraak die er in België al is geweest. Naar aanleiding van de brief kunnen we dan met elkaar het debat voeren over de vraag of het hier een kans of een risico betreft of allebei, en in welke verhouding dat tot mekaar staat. Maar ik heb die toezegging in eerste termijn al gedaan naar aanleiding van wat de heer Clemminck zei, en ik denk dat het goed is om daar voor het einde van het jaar het debat met elkaar over te voeren naar aanleiding van de brief die eraan komt.

De **voorzitter**:

Toch heeft u nog een interruptie van de heer Clemminck, voordat u verdergaat.

Minister **Heerma**:

O, dat is verrassend.

De heer **Clemminck** (JA21):

Wat de minister zegt, is duidelijk, hoor. We gaan het hier later over hebben. Maar een van de dilemma's is: zijn er ook alternatieven? Dat zat ook een beetje in de interruptie van de collega van het CDA. Nu wordt er namelijk één voorstel gepresenteerd door het kabinet. Daar heb ik wat moeite mee, maar ik zit eigenlijk ook nog in een zoektocht naar wat een alternatief zou kunnen zijn voor wat er nu aan de Kamer is gestuurd.

Minister **Heerma**:

De heer Clemminck maakt het mij heel … Ik ben altijd heel erg vóór een discussie over dilemma's. We hebben morgen een debat over het lobbyregister, waarbij de brief die ik gestuurd heb juist dilemma's neerlegt. Ik vind het namelijk passen om het debat soms op die manier te voeren. Tegelijkertijd hebben we het hier over iets wat al best ver in een traject zit, waarover er ook een rechterlijke uitspraak ligt en waarin ook het vorige kabinet al richting gegeven heeft. Ik zou toch het volgende willen voorstellen. Wij komen met die brief, en het staat elke partij in dit parlement vrij om vervolgens te zeggen: wij zien een beter alternatief. Ik zag daar in een interruptiedebat tussen twee partijen al iets over gewisseld worden, maar ik ben wel voornemens om met een voorstel te komen. Daar kunnen we dan vervolgens in dit huis het vrije debat met elkaar over voeren.

De heer Van den Brink wilde nog een aantal dingen meegeven voor de evaluatie van de hulp in het stemhokje. Ik merk dat ik een beetje op twee gedachten hink bij zijn vraag. Het makkelijke antwoord is: we nemen het mee in de evaluatie. Dat wil ik dus als eerste zeggen. Tegelijkertijd ga ik daar ook een kleine caveat bij plaatsen. De specifieke vragen die de heer Van den Brink stelt, maken ook dat er nogal wat gevraagd wordt van de mensen in de stemhokjes, die dat allemaal heel secuur moeten beschrijven en bijhouden. Ik neem het dus mee in de evaluatie, en tegelijkertijd wil ik een klein haakje openhouden, omdat ik het ook uitvoerbaar moet vinden voor de mensen die in die stemhokjes zitten. Dan is de vraag "hoe vaak is het gestaakt?" best ingewikkeld. Ik zeg het dus toe, en tegelijkertijd vind ik het wel fair om dit erbij te zeggen.

De heer Mohandis, die er inmiddels niet meer is, maakte in zijn tweede termijn gebruik van de mogelijkheid om de minister te vragen om een vrij fundamentele beschouwing te geven van een complex vraagstuk. Ik ga een kort antwoord geven en dan toch voorstellen om dit op een later moment te doen. Er zijn op dit moment mogelijkheden binnen de Kieswet. Het is niet zo dat er na de val van een kabinet altijd nieuwe verkiezingen plaatsvinden. Dat is deels ook afhankelijk van de discussie in de Kamer en hoe daarmee omgegaan wordt. Daar zijn historische voorbeelden van en daar zullen verschillende partijen verschillend over denken, maar dat is aan de Kamer zelf. Er werd door de heer Van den Brink ook verwezen naar een initiatiefnota. Tegelijkertijd werd ook de vraag gesteld: kunt u hierop reflecteren? Ik zou het volgende willen toezeggen. Er komt nog een nader advies van de Kiesraad over de termijn waarop vervroegde verkiezingen kunnen plaatsvinden. Dat is de discussie over de vraag: duurt dat niet te lang? Daarover is in het verleden de motie-Timmermans ingediend, volgens mij. De Kiesraad kijkt op dit moment naar de mogelijkheden om die termijn te verkorten en wij komen als kabinet weer met een reactie daarop. En hoewel het verkorten van die termijn nét een ander onderwerp is, zou ik toch willen toezeggen dat ik hier een beschouwing op geef in de reactie op het advies van de Kiesraad waarmee wij, zo is de verwachting, in het voorjaar van volgend jaar komen.

Dan kom ik bij de heer Vermeer en zijn niet-gebruikte interruptie. Ten aanzien van spotjes geldt dat sinds het van toepassing worden van de Europese Verordening betreffende transparantie en gerichte politieke reclame transparantieverplichtingen van toepassing zijn op zogeheten politieke reclame. Per 10 oktober 2025 is er in Nederland dus sprake van labels op politieke reclame die in het kader van verkiezingen, referenda, wetgevingstrajecten of stemmingen worden uitgebracht. Deze verplichtingen zijn ook van toepassing op maatschappelijke organisaties die in dat kader reclame maken. De nota naar

aanleiding van het verslag bij de wet die uitvoering geeft aan deze Europese verordening, komt dit najaar naar de Kamer. Hierin zal dit ook aan de orde komen. Naar aanleiding van de verplichtingen die staan in de nota naar aanleiding van het verslag van de uitvoeringswet, kunnen we daar verder over praten. Maar er geldt dus sinds die verordening een verplichtende transparantie, ook voor maatschappelijke organisaties.

De heer **Vermeer** (BBB):

Het is mij bekend dat die maatschappelijke organisaties ook die disclaimer erop moeten zetten, maar dan blijft mijn vraag staan wat de minister ervan vindt dat zij wel onder dat regime vallen maar dat zij niet inzichtelijk hoeven maken waar zij hun geld vandaan halen. Dat is mijn punt. Dat gaat een stuk verder dan alleen melden dat het een politieke uiting is.

Minister **Heerma**:

Het is een artikel waar ik mij net heel kort over heb laten informeren. Dit is het antwoord dat ik heb rondom die transparantie. De heer Vermeer zegt dat hij die vraag net al zo bedoeld had, maar ik dacht dat dit is wat hij bedoelde. Ik wil u toezeggen dat ik daar in een brief op terugkom.

De **voorzitter**:

Ik stel voor om het hierbij te laten. Er is ook nog een tweeminutendebat aangevraagd. Daarin kunnen we het eventueel verder daarover hebben. De minister zegt nog een brief toe. Zou hij dan nog wel kunnen vertellen over welke brief hij het heeft en wanneer die komt?

Minister **Heerma**:

Ik verwijs net naar de nota naar aanleiding van het verslag bij die Europese verordening. Ik zal zorgen dat ik daarbij in zal gaan op dit vraagstuk. Want daar heb ik het net al aan verbonden.

De **voorzitter**:

Dat staat genoteerd. Dan zijn we aan het einde gekomen van de tweede termijn van de minister. Dan wil ik nog even de toezeggingen langslopen. Het zijn er best wat, dus scherpte is geboden.

- De eerste toezegging is dat de Kamer voor het einde van het jaar een brief ontvangt over de voortgang van het voorstel om de wijze van geschilbeslechting in het verkiezingsproces te wijzigen.

- De Kamer ontvangt voor het einde van het jaar een brief over de voortgang van de FIMI-campagnes, de oprichting van de FIMI-detectie-eenheid en het bijbehorende wetgevingsproces.

- De Kamer ontvangt dit najaar een brief met een toelichting over de nadelen van een proef met digitaal stemmen voor kiezers in het buitenland.

Mevrouw Huizenga?

Mevrouw **Huizenga** (D66):

U zegt: najaar. Kan het wat specifieker?

Minister **Heerma**:

Ik heb aangegeven dat ik nog even moet zien waar ik het bij betrek, maar dat wordt dit jaar nog. Ik kan u nu niet een bepaalde week of maand noemen.

De **voorzitter**:

Deze toezegging blijft zo staan, dus in het najaar. Dan gaan we naar de vierde toezegging.

- De Kamer ontvangt dit najaar de onderzoeksopzet voor het onderzoek naar het volmachtstelsel.

- Vijf. De Kamer ontvangt in de tweede helft van 2027 de uitkomsten van het onderzoek naar het volmachtstelsel.

Is dat ook akkoord?

Minister **Heerma**:

Die laatste hangt samen met die andere.

De **voorzitter**:

Die hangt samen met die andere. Oké.

- Zes. De Kamer ontvangt in 2027 het wetsvoorstel inzake de landelijke invoering van het nieuwe stembiljet.

- Zeven. De Kamer ontvangt medio 2027 het onderzoek inzake het kiesstelsel en het meer gewicht toekennen aan voorkeurstemmen.

- De laatste, acht. De Kamer ontvangt in het voorjaar van 2027 een reactie op het advies van de Kiesraad over de termijn van vervroegde verkiezingen, waarin ook wordt ingegaan op de voor- en nadelen van het niet direct houden van Tweede Kamerverkiezingen.

Dat is ook akkoord. Mist u nog een toezegging? Meneer Van den Brink.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Ik heb een aantal suggesties gedaan voor de evaluatie. De minister heeft aan mij toegezegd dat hij die mee zal nemen.

De **voorzitter**:

Dat klopt, maar dat hoeft niet in een aparte brief.

De heer **Tijs van den Brink** (CDA):

Nee, dat hoeft niet.

De **voorzitter**:

Dat klopt. Dan noteren we het niet, omdat er geen brief uit voortkomt. Het klopt wel dat hij dat heeft toegezegd.

Dan rest mij tot slot nog te zeggen dat er een tweeminutendebat is aangevraagd. De eerste spreker daarvan is het lid Clemminck namens JA21.

Ik dank de mensen op de tribune voor het meeluisteren en ik dank de mensen die online hebben meegekeken. Ik dank de minister voor zijn beantwoording, de leden voor hun aanwezigheid en de griffiers voor de ondersteuning. Ik dank iedereen die dit debat mogelijk heeft gemaakt. Ik sluit hierbij het debat.

Sluiting 16.22 uur.